9.

Církevní správa

ČESKÝ PŘEMYSLOVSKÝ STÁT BYL OD SAMÝCH POČÁTKŮ své sledovatelné historie **státem křesťanským**, a přišel tak od 9. století do styku jak s křesťanským učením, tak s organizačními formami církve jako jeho šiřitelky. Postup a intenzita christianizace jsou předpoklady vzniku elementárních forem církevní správy či organizace na našem území.

Organismus církve v obecném měřítku vyrostl z forem pozdně římské městské společnosti, byl vázán svými základními principy na města, ale ne na státy (proto se organizační vazby opakovaly v každém jednotlivém městě, později biskupství) a přijal i základní soustavu římského práva jako normy, kterými se řídil. Pod tlakem germánských právních zvyklostí se tyto normy částečně proměňovaly. Vytvořilo se především pojetí a celá soustavy **vlastnických kostelů.** Původní germánská zásada, že vše, co se na půdě postaví, patří majiteli půdy, byla vztažena i na kostely, eventuálně kláštery. Znamenala pak, že kostely (kláštery) patřily svým zakladatelům a jejich dědicům jako majitelům, ti je proto spravovali a disponovali všemi svými dalšími dary kostelu. Příjemcem všech darů byl totiž světec, jemuž byl kostel zasvěcen, proto darované věci, statky, důchody nemohly být od kostela odděleny, ale mohly spolu s ním být prodány, zastaveny atd. Zakladatelé současně odpovídali i za duchovní správu s kostelem spojenou, a to prostřednictvím dosazovaného kněze, na kterého dohlíželi. Tato zásada znamenala závislost každého jednotlivého klerika na vlastníkovi kostela a téměř žádné spojení kleriků mezi sebou a s biskupem jako představitelem církevní správy. Systém vlastnických kostelů byl běžný v západním křesťanství, neuplatňoval se na Východě. Pokusy a boje o prosazení původního, lépe kanonického pojetí plného vlastnictví darovaného majetku a nezávislosti církve a kleriků na světské moci znamenaly mj. zápas mezi pozdně antickým nazíráním přizpůsobeným potřebám církve a nazíráním vyrostlým z tradic kmenových knížectví a na ně navazujících států. Střetávání obou pojetí (mezi císařstvím a papežstvím i světské a církevní moci uvnitř každého jednotlivého státu) a jeho konkrétní podoba tvoří dynamiku vývoje staršího období církevní správy v každé zemi.

Naše země přišly do styku s církví poměrně pozdě, v době, kdy už byla v obecném měřítku na Západě dokončena feudalizace církve (vytvořen hierarchický

systém beneficií), dotvořeno pojetí papežského primátu, uplatňoval se systém vlastnických kostelů a rozkol mezi východní a západní církví (1054), projevující se mj. i v postavení kleriků ve společnosti, byl už (právě v této záležitosti) dávnou tradicí. Tím (a ovšem celkovým vývojem společnosti) bylo dáno i následné opoždění emancipačních snah církve u nás za celkovým vývojem a pozdní, až na ně navazující vybudování správních institucí.

Čechy byly před vznikem přemyslovského státu misijním územím salcburského arcibiskupství, pronikalo sem křesťanství z biskupství v Řezně a Pasově, pak i z Velké Moravy. V 9.–10. století bylo území Čech součástí diecéze řezenské, o zasahování nebo návštěvách řezenského biskupa v Čechách však zprávy nejsou, stejně jako o další církevní organizaci. **Vznik biskupství v Praze** v letech 973–976, v konečné fázi dotváření přemyslovského státu, měl velký praktický politický význam pro státní suverenitu církevním osamostatněním země; území pražské diecéze se se státními hranicemi prakticky krylo a zahrnovalo zřejmě od počátku i Moravu. Bylo zřízeno z iniciativy knížete Boleslava I. (uskutečněno za Boleslava II.) a po jednáních s papežem Janem XIII. (Mladina cesta do Říma), císařem Otou I. a řezenským biskupem Wolfgangem, jehož souhlas s odloučením části jeho diecéze byl nutný. Podřízeno bylo metropolitovi mohučskému, a tím spojeno se zájmovou oblastí říše. Zakladatelem biskupského kostela (původní Václavova rotunda sv. Víta, přestavěná v baziliku Spytihněvem II.) byl ale český kníže, který byl tak vlastníkem biskupského kostela. Výlučně od knížete pocházela také všechna darování statků (pouze na území Čech a Moravy). Z obou faktů vyplývá, že biskup byl v systému vlastnických kostelů považován knížetem za jeho kaplana, kterého kníže sám fakticky jmenoval. Při veřejném charakteru biskupství se to dálo formou volby na kolokviích, tj. přijetím shromážděnými velmoži a duchovenstvem. Kandidát pak odešel za císařem, aby byl od něho potvrzen a přijetím berly a prstenu se symbolicky ujal svého úřadu. Nakonec následovalo biskupské svěcení mohučským metropolitou. Císařská investitura byla slavnostním ceremoniálem formálního rázu, který nezakládal ještě postavení pražského biskupa jako biskupa říšského, ve sporných situacích však mohla být využívána jako argument ve prospěch biskupa proti knížeti (uplatnilo se za Jaromíra-Gebharta a za Jindřicha Břetislava) nebo říšských nároků.

Ještě výrazněji než při zřízení pražského biskupství stály praktické politické důvody v pozadí založení biskupství **v Olomouci** Vratislavem II. roku 1068; zde šlo o zeslabení Jaromírovy pozice zmenšením jeho diecéze, a především o pevnou oporu knížecí moci na Moravě proti údělníkům. Biskupství, založené při kostele sv. Petra (později sv. Václava) pouze z moci českého knížete, zahájilo po sporných začátcích svou nepřetržitou činnost až roku 1092. Pohnutka a podoba jeho vzniku podmínily úzkou vazbu olomouckých biskupů na česká knížata, pak krále, z níž se nikdy nepokusili vymanit, a do konce 12. století i jejich „volby" přímo v Praze.

Naprostá závislost obou biskupů na knížeti jako specifický projev původního knížecího vlastnictví země a důsledek christianizace shora tak prakticky vylučovala jejich vliv na ostatní kleriky jejich diecézí a vznik samostatných správních fo-

rem. Prameny také do poloviny 12. století vedle služeb knížeti znají pouze výkon svátostných funkcí biskupa (*potestas ordinis*) v diecézi a jeho kněžských funkcí v pražském, respektive olomouckém okrsku. Přinášejí zato dostatek důkazů o přímém propojení církevní organizace s organizací státu a přímém vlivu knížete na duchovenstvo (s vyloučením biskupa) v zájmu státním. Uskutečňoval se prostřednictvím kastelánských obvodů.

Zakladatelem většiny kostelů v 10.–11. století na celém území byl vesměs kníže, případně údělník, jen nepatrně se uplatnila už i založení předními družiníky. Kostely byly vybudovány při většině důležitých hradisek, která byla původně sídlištními centry, ale jak nabývala správní funkce, získaly zvláštní postavení i hradské kostely. Uplatnil se tu ještě starý pozdně římský princip, podle něhož se církevní život a instituce soustřeďovaly do měst a venkov zprvu pomíjely (*paganus* = venkovan, pak pohan). Při hradských kostelech se seskupoval snad určitý sbor kleriků, jehož představeným byl **arcikněz** (*archipresbyter*), který byl jako kněz vlastnického kastelánského kostela ustanovován knížetem, případně kastelánem. Arcikněz byl nositelem duchovní správy (*cura animarum*) v celém kastelánském obvodu a současně nositelem státních funkcí, když upozorňováním na veřejné delikty dbal o *pax ducis*. Výlučně hradské kostely měly farní práva (zvláště křtít a pohřbívat); tato nejstarší církevní organizace, nazývaná **velkofarnostní,** se zcela překrývala s organizací státní. Arciknězem pražského obvodu byl v této soustavě vlastně biskup.

Jednotlivě už v 11., větší měrou ve 12. století stavěli stejné vlastnické kostely ze svého majetku také přední velmožové. Tyto většinou emporové, ale dřevěné kostely (stejně jako další knížecí i klášterní kostely) už nebyly vázány na hrady a zaplňovaly postupně a nakonec hustě volný venkovský prostor. Nebyly zprvu plnoprávné; konaly se v nich sice bohoslužby (byly to *capellae*, *oratoria*), ale křty, pohřby, slavení velkých svátků a placení desátků byly nadále vyhrazeny hradským kostelům. Jednotlivě se začaly ve druhé polovině 12. století za přispění svých zakladatelů osamostatňovat a tvořily tak počátky skutečné **farní organizace.** O arciknězích, a tím o celé velkofarnostní organizaci mizí všechny doklady v poslední čtvrtině 12. století, což souvisí jistě s množstvím venkovských kostelů, ale neznamená, že by velkofarnostní organizace byla již nahrazena farní organizací. Z roku 1222 je přímý doklad, že hranice farností ještě neexistovaly. Jejich ustálení se protáhlo hluboko do 13. století Avšak vytváření husté sítě vrcholně středověkých (a dále trvajících) farností jako pevných, nepříliš rozsáhlých územních obvodů s jediným farním kostelem (*ecclesia parrochialis*) a jen ojediněle s dalším filiálním kostelem, spravovaný farářem (*parrochus, plebanus*), mělo podstatný význam pro vytvoření hierarchického propojení kleriků diecéze s biskupem a v souvislosti s proměnou práva vlastnických kostelů v právo patronátní (srov. dále) pro vznik samostatné církevní správy. Prostředkem k tomu byl vznik arcijáhenství.

Teoreticky měli arcikněži podléhat jak hradští klerici, tak všichni klerici usazení nebo působící v jeho obvodu. Prakticky to bylo v systému vlastnických kostelů zcela iluzorní. Proto snaha nějak podchytit množství duchovních při soukromých kostelech a podřídit je jednotnému dohledu, kterým mohl být jen dohled

biskupův (přednostním zdůrazněním duchovních funkcí kleriků), zvýraznila mimořádné postavení biskupovo v diecézi a podmínila jeho faktické (nejen čestné) hierarchické postavení na špičce kléru. Toho mohlo být dosaženo jen ve spojení s **reformním a emancipačním církevním proudem.**

V našich zemích byl jeho vůbec prvním a nadlouho jediným stoupencem už na sklonku 10. století biskup Vojtěch Slavníkovec. Spory, které vedl s knížetem biskup Jaromír (1068–1090), a hlavně pak Jindřich Břetislav (1182–1197), do této souvislosti nepatří, jelikož byly především osobním odbojem jednoho Přemyslovce proti druhému. Skutečným představitelem reformně emancipačního směru u nás byl olomoucký biskup Jindřich Zdík (1126–1150), jehož činnost časově navazuje na kanovnickou reformu počátku 12. století, z níž vzešel mj. řád premonstrátů (Prémonstré bylo založeno roku 1120), podporovaný u nás právě Jindřichem Zdíkem.

V souvislostech dějin správy je Zdík především zakladatelem prvních **arcijáhenství** v českém státě a tím první, na světské moci nezávislé složky církevní správy. Při Zdíkových dobrých vztazích k českému knížeti, který měl na jeho silném postavení zájem, si Zdík nechal nejprve Soběslavem I. darovat šest hradských (velkofarnostních) kostelů moravských s jejich majetkem a roku 1131 z nich zřídil arcijáhenství. **Moravská** arcijáhenství (*archidiaconatus*) tak plynule navazovala na původní velkofarnosti i svým územím a arcijáhni (*archidiaconi*) byli přímými pokračovateli arcikněží; zásadní rozdíl byl ale v tom, že arcikněží záviseli plně na knížeti (údělnících), arcijáhni však prostřednictvím majetků původně hradského kostela, který se stal základem zvláštního arcijáhenského beneficia, byli už na knížeti (údělnících) nezávislí, a naopak tím, že je jmenoval biskup, a svým spojením s biskupskou kapitulou olomouckou (stali se jejími kanovníky) nadále záviseli pouze na biskupovi. Tak se ale teoretický, nikdy zřejmě neprováděný úkol arcikněze dohlížet i na kleriky soukromých kostelů v hradském obvodu změnil v praktický úkol arcijáhna z biskupova pověření dohlížet na kázeň kléru v obvodu a dodržování církevních zákonů a být spojovacím článkem mezi kleriky venkova a biskupem. I když ani faktické působení arcijáhnů v tomto směru nelze přeceňovat (konkrétní doklady o dohlížecí funkci chybějí), zájem reformně orientovaného biskupa zřejmě nedovolil, aby zůstalo jen u teoretického postulátu. Arcijáhni tím sehráli prvořadou úlohu při prosazování respektování nadřazeného postavení biskupa a současně byli prvním organizačním článkem, o který se biskup mohl plně opřít. Svým vztahem k biskupovi působila moravská arcijáhenství jako centralizační státoprávní prvek.

V **pražské diecézi** došlo ke zřízení arcijáhenství až v šedesátých letech 12. století za biskupa Daniela I. (1148–1167) zřejmě podle olomouckého vzoru. I když Daniel I. nebyl výrazným stoupencem reformně emancipačního směru jako Jindřich Zdík, byl osobností takového rozhledu a formátu, že jeho diplomatická činnost z něj činila už partnera, nikoli jen služebníka panovníka, a už tím se jeho postavení poněkud změnilo. Zájem o premonstráty, o kanonickoprávní literaturu ovšem s podobnými aspekty Zdíkovy činnosti koresponduje, zřízení českých arcijáhenství však spadá až do závěru Danielova episkopátu a mělo odchylný průběh; neuplatnily se zde také etatizační funkce arcijáhenství jako na Moravě a arci-

jáhenství byla výlučně svépomocným aktem při vzniku církevní správy. Arcijáhenství vzniklo v Čechách deset, nenavazovala zde však na sídla hradských velkofarností, ale jejich nominální centra byla vesměs ve střediscích biskupských statků rozložených po celé zemi. Biskup byl tak jediným zakladatelem arcijáhenství ve smyslu hmotného vybavení jejich beneficií, a tím arcijáhni, i v Čechách volně spojení s biskupskou kapitulou (nebyli však kanovníky), byli závislí výlučně na biskupovi, ne na knížeti. Územní rozsah arcijáhenství byl značně rozdílný a souvisel, alespoň v době jejich vzniku, zřejmě spíš s hustotou osídlení než s rozlohou; s předpokládanými hradskými obvody se neshodoval, pouze v některých případech (například bílinské arcijáhenství) lze snad připustit návaznost arcijáhenství na hradskou velkofarnost, prameny však nedovolují jednoznačné řešení.

Původní velkofarnosti tak pozbyly svůj účel a koncem 12. století zcela zmizely. Soukromé kostely získávaly via facti farní práva a pro jednotící a dohlédací funkci byli mezi ně a biskupa vsunuti arcijáhni. Jednotlivé velkofarnostní kostely se ale změnily i v kapitulní (například na Mělníce), nejsou však u nás doklady o tom, že by se velkofarnosti měnily v děkanáty, jak bylo obvyklé v západních zemích. I když se kolem poloviny 12. století ojediněle objevuje titul děkana, faktické fungování děkanátů u nás začíná v jiných souvislostech až koncem 13. století. Většina velkofarnostních kostelů prostě poklesla na úroveň mladších kostelů farních.

Kapitulní kostely byly ty z významnějších kostelů, při nichž působil vícečlenný sbor duchovní (kapitula), kteří se řídili kanovnickými pravidly a byli kanovníky. Každá kapitula měla svou samosprávu, jež byla v rukou hodnostářů kapituly, z nichž první byl obvykle probošt (*prepositus*), druhým děkan (*decanus*). Nejstarší kapitulou u nás je kapitula ve Staré Boleslavi, založená kolem roku 1045. Zvláštní místo mezi kapitulami měla vždy kapitula biskupská, která působila při biskupském kostele, a tím byla zprvu i zvláštní knížecí kaplí (*capella specialis*) a poradním orgánem knížete, pak stoupající až převažující měrou poradním orgánem biskupovým; spojením arcijáhnů s kapitulami v Praze i Olomouci se biskupské kapituly začaly podílet i na veřejných správních úkolech obou biskupů.

Poslední třetina 12. století znamenala i v církevní správě hlubokou proměnu. Základ, z kterého závislost církve na světské moci v nejstarší době vyrůstala, totiž systém vlastnických kostelů, byl však stále ještě v platnosti. Jeho konec předznamenala **změna v postavení** samotného **biskupa,** který se teprve pak mohl odvážit zápasu o prosazení církevních požadavků. Tento proces v politickém smyslu dovršil episkopát Jindřicha Břetislava (1182–1197); jeho extrémní řešení situace podmínilo i přechod investitury pražských biskupů z císaře na českého krále, uplatněné už roku 1197 a zaručené pak Zlatou bulou sicilskou. Na počátku 13. století bylo změněné postavení biskupa zaručeno i ze strany panovníka, když jím byl uznán kanonickoprávní požadavek volby biskupa výhradně biskupskou kapitulou. Olomoucká kapitula získala toto právo roku 1207, pražská snad ve stejnou dobu (konkrétní údaj se nedochoval). Druhý nástupce Jindřicha Břetislava, biskup Ondřej (1214–1224), pak zápasem o postavení církve, na pouze biskupa, který vedl s králem Přemyslem I., dovršil nejstarší období ve vývoji církevní správy a současně zahájil další etapu.

Spor zahájil **biskup Ondřej** roku 1216 požadavkem placení plného desátku církvi. V průběhu sporu ustoupila však tato otázka do pozadí a významu nabyly požadavky zásadnější, především prosazení plné pravomoci církve nad jejími statky a poddanými, požadavek svobodného ustanovování kněží ke kostelům biskupem a soudní exempce duchovních, tedy základní předpoklady církevně správního charakteru. Přemyslova listina z 10. března 1222, vydaná na uzavření sporu, výslovně zaručovala imunitu církevních statků (tedy plné vlastnictví nad půdou a poddanými) a soudní exempci duchovenstva. Konkordát tedy znamenal uznání zvláštního postavení kléru ve společnosti (podobně jako statuta Konráda Oty pro šlechtu) dořešením jeho rovnoprávného postavení mezi svobodným obyvatelstvem. Prosazení záruk konkordátu bylo však dlouhodobou záležitostí, která se uskutečnila dříve na královském majetku, na statcích šlechty se protáhla až do první třetiny 14. století a v úplnosti se podařila teprve spolu s uplatněním patronátního práva a biskupovy plné ordinární moci.

Patronátní právo (*jus patronatus*) se u nás začalo uplatňovat v přímé návaznosti na vytváření sítě farností (srov. výše) a od dvacátých let 13. století můžeme s jeho respektováním počítat u všech typů kostelů knížecího-královského založení. Znamenalo v podstatě kompromis mezi právem vlastnických kostelů a původním církevním požadavkem samostatného ustanovování kněží k úřadům. Původním majitelům, dále pouze patronům kostela, přiznávalo právo a dokonce povinnost dohledu nad majetkem kostela a jeho hospodařením včetně omezené dispozice s ním, ale zásadně rušilo možnost majitele kostela s konečnou platností kněze ke kostelu jmenovat. Místo toho zůstalo patronovi pouze právo navrhovat biskupovi vhodného klerika k užívání a správě beneficia (prezentovat); skutečné ustanovení faráře i všech dalších beneficiátů se dálo biskupovým potvrzením (konfirmací) navrženého kandidáta; toto prezentační právo se pak v praxi stalo nejdůležitější složkou patronátního práva vůbec. Patronovi zaručovalo nadále podstatný vliv při obsazování kostelů (stejně jako králi zůstal faktický vliv při volbách biskupů), ale soustředění jmenování všech beneficiátů u biskupa se stalo základnou umožňující samostatnou vnitrocírkevní správu.

Důsledkem výhradního biskupova práva jmenovat kleriky k úřadům bylo také to, že pouze jemu bylo vyhrazeno případné sesazení a odvolání jmenovaného klerika, což ovšem předpokládalo určitou formu průběžného biskupova dozoru nad všemi kleriky diecéze. Pro jeho zabezpečení vzniklo jak další územní členění diecéze, jež by dozor umožnilo, tak (ve spojitosti se soudní exempcí duchovenstva zaručenou velkým privilegiem roku 1222) církevní (biskupské) soudnictví nad všemi kleriky a nakonec i všechny ústřední správní instituce, které měly toto soudnictví, jmenování a dozor nad kleriky i nad jejich beneficii zajistit. Rozvoj církevní správy u nás se tak týkal především oblasti spirituální (*in spiritualibus*), zatímco hospodářská správa biskupství spojená s vlastním vedením biskupských statků (správa temporální, *in temporalibus*) za ní zůstávala daleko pozadu. Představovala s některými specifiky prakticky pokročilý typ patrimoniální správy.

K dalšímu územnímu členění diecéze došlo v poslední třetině 13. století. Nové územní celky, **děkanáty** (*decanatus*), nevznikly už z eminentní potřeby biskupovy,

tedy shora, ale vyrůstaly naopak zdola, z potřeby propojení již početného farního kléru s biskupovým centrem ve vlastním zájmu kléru jako formující se uvědomělé sociální vrstvy společnosti. Proto počátky děkanátů navazují až na dotvoření hranic farností, a proto funkce děkana (*decanus*) jako představitele kléru příslušného obvodu byla volitelná mezi faráři a nevázaná na zvláštní beneficium (jako arcijáhenství). Děkani převzali funkci spojovacího článku mezi klérem svého obvodu a biskupem, respektive arcijáhnem v zájmu kléru, jehož byli mluvčím, pak stále více v obecném církevním zájmu udržení kázně, dodržování předpisů a řádného chodu duchovní správy. Pro druhou polovinu 14. století je doloženo konání schůzek děkanátního kléru, **konvokací**, kde vedle projednávání otázek místního významu děkani publikovali usnesení synod (srov. dále) a biskupská nařízení. Od konce 14. století jsou doklady pro konání vizitací děkany. S tím souvisí i odpovědnost a pravomoc děkanů při obsazování farností v mimořádných situacích, jako byly například morové epidemie. Na tento místní správní článek bylo přesunuto rovněž vybírání biskupského desátku, placeného z ohniště (proto dýmné, *fumales*), který venkovští děkani po soustředění ze svého obvodu odevzdávali centrální biskupské (arcibiskupské) pokladně.

Nejstarší doklad existence děkanátů v Čechách je z roku 1270. Jejich ustálení a vymezení hranic děkanátů, které zahrnovaly vždy určitý počet (11–79) farních obvodů a samy v počtu jednoho až jedenácti se kryly s hranicemi arcijáhenství, je pro území Čech znám až z poloviny 14. století (53 děkanáty pražské diecéze a čtyři děkanáty litomyšlské diecéze); pro Moravu je stav zachycen až v 17. století (šlo zřejmě o 33 děkanátů olomoucké diecéze a dva děkanáty začleněné roku 1344 do litomyšlské diecéze).

Arcijáhenství jako vyšší územní jednotky zůstala ovšem zachována a od poloviny 13. století je postupně doloženo i zasahování arcijáhnů v biskupově zastoupení nebo z jeho příkazu v příslušném obvodu včetně konání **vizitací**. Zřejmě od téže doby se společně s uplatňováním církevního práva a jeho požadavků vůči společnosti začala vyvíjet i soudní pravomoc arcijáhnů, která kromě pravomoci nad kleriky zahrnovala i manželské a lichevní případy laiků. Dříve než však mohlo u nás dojít ke konstituování samostatných arcijáhenských soudů (*sendy*), byl tento vývoj přerušen ve prospěch centrálního soudnictví biskupova, vyrůstajícího z novějších základů zformovaného kanonického práva.

Nahrazení starší dohlédací a vyvíjející se soudní funkce arcijáhnů novým systémem úřadů bylo – vedle větší pružnosti a efektivnosti centralizované správy v podmínkách vrcholného a pozdního středověku – podmíněno nutností paralyzovat neblahé **důsledky kuriálního centralismu,** jež se objevily současně s uznáním požadavku církevní samostatnosti, kdy značně vzrostl počet u kurie vyřizovaných případů. Po přechodných papežských zásazích do obsazení pražského biskupství v letech 1226–1240 a olomouckého biskupství v letech 1240–1247, vyvolaných vždy domácími spory, se tento způsob obsazování beneficií začal v našich zemích uplatňovat stoupající měrou od druhého desetiletí 14. století Zásadně byla kuriálním zásahům otevřena ta obročí, která měla být obsazována buď kanonickou volbou, tedy biskupství, kapitulní hodnosti, opatství atd. (všichni olo-

moučtí biskupové od roku 1324 a pražští od roku 1342 byli do husitství jmenováni papežem, vždy podle přání krále), nebo jejichž patronem byla církevní instituce nebo osoba (nikoliv světská osoba). Protože tak tomu bylo u všech arcijáhenství, byla většina arcijáhnů 14. století již jmenována kurií. Protože mnozí byli jmenováni bez znalosti místních poměrů a nebyli pro tento úřad vhodní, byla domácí církevní správa narušována a leckdy znemožňována ze strany vlastního církevního centra. Tím, že byli jmenováni někým jiným než biskupem, se uvolňovala závislost arcijáhnů na biskupech a jejich skutečná správní funkce ztrácela v takových případech své opodstatnění. Reakcí biskupa byla pak orientace na takový správní systém (jeho možnosti a formy kanonické právo rovněž poskytovalo), v němž by kuriální zásahy byly předem vyloučeny, jelikož by nebyl spojen s beneficiálním základem. Svou podstatou tento systém zástupných (a kvalifikovaných) úřadů představoval pokročilejší správní formu, spojenou zcela nebo částečně s písemným zachycováním jednání.

Praktická znalost **kanonického práva,** v němž byla podstata nového správního systému obsažena, k nám postupně pronikala prostřednictvím právně vzdělaných osob již od počátku 13. století. Zhruba od poloviny 13. století dovolil již vývoj české společnosti širší uplatnění jeho požadavků a postupů; písemné doklady o uplatnění kanonicko právních postupů při procesech se začínají objevovat v šedesátých letech, odkdy se také ve větší míře uplatnily kuriální vzory při veškeré církevní správě u nás. Novými správními možnostmi, které kanonické právo obsahovalo, byly jednak delegace, jednak oficia.

Do sklonku 13. století byly soudní případy i správní akty, pokud je nevykonával biskup osobně, vyřizovány pomocí **delegátů**, zvláštních zmocněnců, kteří v biskupově zastoupení vyřizovali do splnění úkolu nebo do svého odvolání určitý případ nebo všechny případy určitého druhu a o výsledku podávali biskupovi zprávu. Tento způsob (nebyl ovšem omezen jen na církevní oblast) zůstal pro nejrůznější případy živým až do husitství. Vedle něj se od sklonku 13. století začala uplatňovat a postupně zcela zvítězila správa vykonávaná pomocí zvláštních, trvalých úřadů (*officia*), vybavených odpovídajícími oprávněními, které trvale vykonávaly část nebo celou biskupovu jurisdikci v jeho jméně; místo podávání zprávy o výsledku zde bylo zavedeno písemné zachycování všeho jednání. Tento nejvyspělejší správní systém úředního typu, který znamenal plné vítězství veřejnoprávního elementu ve správě, u nás v církevní správě převažoval od druhé poloviny 14. století v souvislosti se správními změnami spojenými se zřízením pražského arcibiskupství. Jeho nejstarším představitelem je však už oficiál.

Oficiál (*officialis*) je biskupův zástupce pro všechny soudní záležitosti podléhající církevnímu právu (tj. po prosazení exempce duchovenstva pro všechny soudní záležitosti kleriků, pro spory duchovních a laiků, spory v záležitostech manželského práva a lichvy). Je to vždy odborně vzdělaný právník, který je skutečně soudcem, jediný ve své funkci, rozsudky vynáší svým jménem z titulu svého úřadu a od jeho výroku je možné odvolání pouze k soudu metropolity, nikoliv k soudu biskupa, který oficiála ustanovil. První doklady existence takového oficiála jsou u nás z konce šedesátých let 13. století pro olomouckou diecézi, z konce

sedmdesátých let 13. století pro diecézi pražskou a od poloviny 14. století i pro diecézi litomyšlskou. Až do sklonku druhého desetiletí 14. století mají však oficiálové zřejmě charakter delegovaných soudců a teprve pak se mění ve stálý úřad nového typu. Organizace oficiálova soudu, oficialátu, byla normativně zakotvena pro pražskou diecézi roku 1356; podle tohoto nařízení působili vedle oficiála při soudu trvale jen advokáti jako hlavní obhájci stran a prokurátoři, kteří předkládali soudní spisy, radili stranám a advokátovi byli podřízeni, a konečně přísežní notáři. Účast tzv. asesorů, právních znalců, s kterými se oficiál mohl před vynesením rozsudku radit, nebyla obligatorní.

K vytvoření dalších zástupných úřadů došlo až kolem poloviny 14. století v souvislosti se správními reformami, jež doprovázely **vznik pražské církevní provincie.** Stejně jako vznik obou biskupství je i vytvoření provincie záležitostí širšího historického významu, podmíněnou státněpolitickými důvody sjednotit všechna území českého státu pod jednotnou a na vnějších činitelích nezávislou církevní správou. Tohoto cíle bylo roku 1344 dosaženo jen částečně. Pražské biskupství bylo 30. dubna 1344 povýšeno na **arcibiskupství** a jemu bylo podřízeno dosavadní biskupství olomoucké a nově zřízené biskupství litomyšlské, vzniklé na území čtyř děkanátů dosavadní pražské a dvou děkanátů olomoucké diecéze. Pod jednotnou správu byla tak spojena území jádra českého státu, ale mimo ni zůstala nadále všechna území později k němu připojená: Chebsko, součást řezenské diecéze (napopak k pražské diecézi patřilo Žitavsko a Kladsko), Lužice, slezská knížectví i zahraniční léna. Pokus sjednotit církevně politicky i tato území podřízením vratislavského biskupství Praze nebo vytvořením nového biskupství v Budyšíně se nezdařil. Určitou náhradou bylo vytvoření obvodu stálého papežského **legátství** roku 1365 pod pravomocí pražského arcibiskupa, který kromě území pražské provincie zahrnoval i diecézi míšenskou, bamberskou a řezenskou.

Vyhranění církevního správního sytému vytvořením centrálních zástupných úřadů souvisí časově s konstituováním správního aparátu centralizující se monarchie doby Karla IV. a vyrůstá z obdobných podmínek. Vedle reorganizace oficialátu roku 1356 šlo kolem poloviny 14. století o vznik nového úřadu, který byl svou širší kompetencí pro pravidelnou církevní správu důležitější než úřady dosavadní, **generálního vikariátu.**

Doklady jednotlivého ustanovení biskupova zástupce pro jurisdikci (*potestas iurisdictionis*), vikáře, jsou ovšem starší (v Praze roku 1311, v Olomouci už roku 1258–1259, znovu roku 1332, ti ale spojují funkci vikáře a oficiála), ale v těchto případech šlo o zástupce přechodného typu, ustanovené pro dobu biskupovy nepřítomnosti. Víceméně trvalá činnost generálních vikářů (*vicarii generales in spiritualibus*) začíná v Praze kolem poloviny 14. století, ve stálý úřad se jejich funkce změnila na konci episkopátu Arnošta z Pardubic.

Vikáři převzali především nejstarší a nejdůležitější správní agendu, vyřizovanou již stereotypními písemnými formami, totiž potvrzování prezentovaných kleriků k beneficiím (jež se stalo samozřejmým i na statcích světských feudálů nejpozději v první třetině 14. století; počet far v Čechách dostoupil počátkem 15. století počtu 2084). Vybavení těchto beneficií, darování pro existující a právní

zřizování nových beneficií, bylo agendou, která se k předcházející logicky připojovala; byla důsledkem obecného akceptování kanonického požadavku o nutném biskupovu souhlasu ke všem převodům církevního jmění a důchodů a o jejich zásadní nezcizitelnosti, který se u nás prosadil po polovině 13. století

Písemnými záznamy vzešlými z obou hlavních oblastí kompetence vikáře jsou konfirmační a erekční knihy, vedené od roku 1354, respektive roku 1358, tedy ještě před proměnou vikářů ve stálý úřad. Souvisí to se skutečností, že v tomto období byl jeden z vikářů, kteří byli v pražské diecézi vždy dva až tři současně, až v posledním desetiletí před husitstvím pouze jeden, vždy současně arcibiskupovým **kancléřem** a fakticky vedoucím arcibiskupské kanceláře. Titul kancléře po roce 1364 zanikl a funkce kancléře byla fakticky absorbována trvalou funkcí generálního vikáře. V sedmdesátých letech se ke kompetenčnímu základu, krystalizujícímu kolem obsazení a vybavení farních beneficií, připojila ještě soudní pravomoc generálních vikářů, zaměřená na soukromoprávní záležitosti kleriků, především na spory o beneficia (vyloučeny z ní byly manželské a lichevní záležitosti, vyhrazené pouze oficiálovi, v ostatním se pravomoc obou překrývala). Od téže doby dosvědčuje týž pramen (tj. soudní akta vedená vikáři) i vedení agendy pronájmu důchodů farních beneficií a obecný dohled vikářů nad klérem včetně dohledu věroučného.

V obou dalších českých diecézích není činnost generálních vikářů doložena tolika prameny, byla však zřejmě obdobná. Šlo vždy o jediného činného vikáře, který byl často i oficiálem (zvláště v litomyšlské diecézi), aniž však byly oba úřady právně spojeny.

V oblasti obecného dohledu na kázeň duchovenstva se z pravomoci vikářů postupně vydělil další úřad, **korektor kléru** (*corrector cleri*). Jednotlivými ustanoveními se začíná tato specificky česká funkce (mimo pražskou diecézi nemá v evropském měřítku obdobu) prosazovat opět kolem poloviny 14. století, ve stálý a vyhraněný úřad se proměnila v osmdesátých letech 14. století. Korektor (vždy pouze jediný) byl v podstatě trestním soudcem duchovenstva, který stíhal *ex officio* veřejná a disciplinární provinění kleriků. Popudem k jeho zásahu nebyla soukromá žaloba, ale oznámení o nějaké trestné činnosti, které mohlo být učiněno kterýmkoliv církevním nebo světským úředníkem, v praxi obvykle děkany nebo arcijáhny za jejich obvod. Vlastní soudnictví arcijáhnů bylo tak definitivně nahrazeno jejich oznamováním trestných případů zvláštnímu centrálnímu úředníkovi, který je teprve vyřizoval. Strážce arcibiskupského žaláře (*custos carcerum*) proto podléhal korektorovi.

Některé postupy (stíhání delikventa na základě oznámení o deliktu) měl korektorův tribunál společné s postupy **inkvizičního tribunálu,** kde ovšem bylo oznámení přijímáno od kohokoliv (a jméno denuncianta nebylo zveřejňováno) a škála deliktů byla omezena pouze na kacířství (v širokém významu slova) v kterékoliv složce společnosti s výjimkou šlechty. V obou případech vyplývala ale tato oznámení (i soudy, které je vyřizovaly) ze snahy zabránit veřejným zločinům, které ohrožovaly stabilitu celé společnosti.

Inkvizice zaujímá mezi různými typy církevních soudů zvláštní místo svou spoluprací se světskou mocí. Úkolem **inkvizitora** (*inquisitor heretice pravitatis*) bylo

na základě oznámení nebo vlastního pátrání vyhledat a usvědčit kacíře; rozsudek nad usvědčeným kacířem vynášela a vykonávala světská moc. Ovšem prakticky usvědčení kacíře, po němž následovalo předání světské moci, vždy znamenalo rozsudek smrti upálením. Stejně tak světská moc, obvykle panovník, spolupůsobila při zavedení nebo hmotném vybavování inkvizičního soudu.

V našich zemích je první zmínka o inkvizici za Přemysla II., její faktické počátky sahají v pražské diecézi do let 1313–1318; po suspenzi biskupa Jana IV. z Dražic nastoupila na místo této biskupské inkvizice inkvizice papežská, zasahující svou činností společně území Čech a Moravy. Papežští inkvizitoři, jmenovaní obvykle z členů dominikánského nebo minoritského řádu, skončili svou činnost kolem poloviny 14. století (v devadesátých letech na naše území zasahovala papežská inkvizice pro Sasko), kdy také doznívá aktivní působení obnovené biskupské inkvizice. Ve druhé polovině 14. století byla funkce inkvizitora spojena většinou s hodností světícího biskupa pražského nebo profesora teologické fakulty, ale její existence, přes trvání od poloviny 14. století datovaného inkvizičního tribunálu, byla již až na výjimky spíše formálního rázu.

Světící biskup (někdy zprvu nepřesně *suffraganeus*, pak pravidelně *vicarius in pontificaibus*) je funkce, která s církevní správou přímo nesouvisí. Jde o biskupa, většinou titulárního (jehož sídlo bylo *in partibus infidelium*), který zastupoval diecézního biskupa při jeho specifických sakrálních funkcích. Zprvu způsobil v době ordinářovy nepřítomnosti v diecézi, se stabilizací církevní organizace a vzrůstem počtu obyvatelstva a tím i svěcení vyžadovaných od biskupa opět v určité diecézi trvale. V Praze byl světící biskup trvale od roku 1309, v Olomouci se objevuje jednotlivě od roku 1279.

Dotvoření propracovaného fungujícího systému úřední spirituální správy, který patřil k nejpokročilejším v Evropě, zastínilo v běžných správních úkolech jiné instituce, které měly rovněž (byť ne výlučně) správní funkce, respektive jim umožnilo zdůraznit tyto ostatní funkce. To se týká především synod.

Synody byly od vrcholného středověku shromáždění všeho vyššího duchovenstva, kléru sídelního města a zástupců všeho kléru diecéze (obvykle zastoupeného děkanem a jedním nebo dvěma faráři z děkanátu), klášterů, špitálů a univerzity, které svolával biskup k jednání o zásadních otázkách církevního života diecéze i otázkách okamžité potřeby. Šíře shromáždění, jakéhosi sněmu kleriků, zaručovala širokou publicitu projednávaných záležitostí, proto i mnohá správní opatření prošla jednáním synod. Hlavní důraz byl ale kladen na obecné veřejné věci, případně aktuální věci politického dosahu, a stoupající měrou na reformní úsilí. Usnesení synod byla vydávána jménem biskupovým formou diecézních statut, která měla závaznou normativní platnost. Byla publikována a rozšiřována v opisech pomocí arcijáhnů a děkanů do všech farností. Základní kanonickoprávní normy a jejich konkrétní aplikace na místní poměry shrnovala provinciální statuta z roku 1349.

Nejstarší bezpečné doklady o konání synod v pražské diecézi pocházejí z konce osmdesátých let 13. století, text jejich usnesení až z roku 1308; do roku 1419 je jich dosvědčeno jejich usneseními asi 71. V olomoucké diecézi nejsou synody do-

loženy zdaleka v tak velkém počtu, začínají jako soudní shromáždění roku 1243 a tento soudní charakter si s výjimkou synody z roku 1253 zachovaly až do roku 1277. Ve skutečné synody se proměnily až ve druhém desetiletí 14. století a trvaly v poměrně pravidelných intervalech do druhé poloviny 15. století. Konání synody v litomyšlské diecézi je doloženo pouze jednou, roku 1401.

Správní funkce všech **biskupských kapitul** byla u nás poměrně omezená. Pravomoc kapitul mimo vlastní samosprávu se vztahovala jen na spoluúčast při rozhodování o dispozicích s biskupským majetkem a na poradní úlohu (kde mohlo jít o věci dalekého dosahu, například zrušení odúmrti na biskupských statcích); přímo do správy a řízení diecéze zasahovala kapitula volbou biskupa (omezovanou kuriálními zásahy) a její správou v době sedisvakance, kdy volila ze svého středu **administrátory** biskupství (tak tomu bylo v Praze i po dobu 11 let avignonského procesu Jana IV. z Dražic); v Litomyšli jmenoval administrátory většinou nepřítomný Jan ze Středy sám. Administrátoři byli jedinými správními činiteli, kteří spojovali ve svých rukou spirituální i temporální správu (byli *administratores episcopatus in spiritualibus et temporalibus*).

Temporální správa biskupství pražského a olomouckého se na rozdíl od víceméně obdobné, i když na různý stupeň rozvinuté správy spirituální poměrně značně lišila. Je to podmíněno charakterem **olomouckého biskupství** jako zvláštního území, které bylo už od doby Bruna ze Schauenburku organizováno lenním způsobem. V důsledku systému biskupských manství jako základu uspořádání zvláštního teritoria, jehož hlavou biskup byl, vzrostl význam temporální správy a došlo k jejímu přímému prolínání se správou spirituální. Soustředila se při manském dvoře v Kroměříži, založeném už roku 1247 a vedoucím ve 14. století i vlastní desky; z té doby je také teprve znám detailnější seznam manství, seskupených roku 1389 do desíti obvodů.

V **pražské diecézi**, kde komplex biskupských statků zvláštní teritorium netvořil, šlo pouze o běžnou správu rozsáhlých statků, organizovaných v panstvích a dvorech. V první polovině 14. století je dosvědčena zvláštní funkce vrchního biskupova soudce nad jeho poddanými (*iudex curie episcopalis*), podobně je zmíněn i biskupský podkomoří, hofmistr a maršálek jako dvorští činitelé. Jediný významný činitel temporální správy pražského biskupství byl pokladník (*thezaurarius, magister camere*), kterému podléhalo všechno hospodářství biskupských statků a hradů, nad nimiž měl vrchní dozor. U něho se soustřeďovaly výnosy ze všech biskupských statků, ale také úhrn biskupského desátku. Význam funkce pokladníka je především v rozšíření jeho činnosti mimo oblast vlastních biskupských statků. Jako typ centrálního úředníka, kterému podléhaly všechny statky majitele, předběhl ovšem svou existencí podobnou funkci (regenta, vrchního hejtmana) na šlechtických velkostatcích zhruba o dvě století.

Samostatný oddíl církevní správy tvoří **správa klášterů** jako zvláštních, vnitřně samostatných jednotek, která se správou diecéze přímo nesouvisí a někdy (v první polovině 14. století) je s ní dokonce v konfliktu. Správa jednotlivých klášterů závisela v zásadě na **řeholi** (benediktýnská, augustiniánská, sv. Františka z Assisi) a dále **řádu**, ke kterému klášter patřil. Mohlo jít o pět základních skupin

mužských řádů a jejich případné ženské protějšky (většinou se stejným jménem): rytířské řády (němečtí rytíři, u nás od roku 1217, maltézští rytíři [johanité] od roku 1169, templáři asi od roku 1240 a řád sv. Ducha od roku 1270), křižovnické řády (křižovníci s červenou hvězdou od roku 1233, zderazští křižovníci [strážci Božího hrobu] od roku 1188, cyriaci od roku 1256), řády řeholních kanovníků (augustiniáni kanovníci od roku 1333, premonstráti od roku 1140), které měly všechny augustiniánskou řeholi, dále mnišské řády (benediktýni od roku 970, cisterciáci od roku 1142, celestýni od roku 1366, kartuziáni od roku 1342), které měly všechny benediktýnskou řeholi, a žebravé řády (od roku 1226 dominikáni s augustiniánskou řeholí, minorité od roku 1228 se zvláštní řeholí sv. Františka, od roku 1263 augustiniáni eremité, od roku 1346 karmelitáni, od roku 1359 serviti); pouze ženským řádem byly magdalenitky, u nás od roku 1259.

Většina řádů byla eximována, tj. vyňata z pravomoci místního biskupa a podřízena přímo papeži. Byla u nich silně vyvinuta řádová linie správy, reprezentovaná účastí opatů na generálních kapitulách řádu, vizitacemi opata mateřského kláštera v klášterech dceřiných a sdružováním do provincií (se zvláštním představeným provincie) na teritoriálním principu, překračujícím většinou státní hranice. Diecéznímu biskupovi podléhaly (ve smyslu dohledu, konkrétně vizitace a potvrzování voleb klášterních představených) pouze kláštery řádu benediktýnského a augustiniánské kanonie, které centrálně organizovány nebyly. U nich po řádové linii docházelo jen ke sdružování na základě dobrovolného přijetí zvláštních, většinou reformních stanov (roudnické stanovy z roku 1333 přijaté většinou českých, moravských a rakouských kanonií).

Všechny kláštery královského založení, respektive jejich majetek, tvořily ovšem do 16. století součást královské komory a vztahovaly se na ně všechny povinnosti komorního zboží včetně zvláštní berně ukládané panovníkem.

Husitství znamenalo pro území Čech (na Moravě zůstala situace po správní stránce beze změny) v církevní oblasti zásadní změnu průlomem do dosud jednotné, celou zemi a všechno obyvatelstvo postihující správy. V důsledku zformalizování vyspělé spirituální správy ve druhé polovině druhého desetiletí 15. století a neschopnosti většiny jejích představitelů se těžiště vývoje přesunulo v rámci existujících institucí na netradiční orgány, z nichž vedoucí ideové místo získala pražská **univerzita**, uznávaná od roku 1418 husitskou stranou za autoritu v otázkách víry. Vliv univerzity se projevoval po celé husitství u umírněného a konzervativního křídla a byl prakticky zajišťován učiteli městských a venkovských škol a kněžími stojícími ve spojení s univerzitou. Faktickou výkonnou a správní moc ovšem univerzita neměla, ta zůstala alespoň formálně v rukou pražského arcibiskupa.

K rozštěpení jednotné církevní správy na tři linie došlo dvěma událostmi: přestupem pražského arcibiskupa k husitství v dubnu 1421 a volbou biskupa na Táboře v říjnu 1420. Táborská volba znamenala ovšem současně vznik nové církve, na obecné nezávislé, vyznačující se věroučným radikalismem, odbouráním liturgie a odmítnutím zásady apoštolské posloupnosti (svěcení biskupů je předáváno z generace na generaci v řadě jdoucí zpět až k apoštolům a jen takto vysvěcený

biskup může udělovat platná svěcení kněžská atd.; Mikuláš z Pelhřimova, zvolený biskup Tábora, takové svěcení neměl). **Táborský biskup** stál v čele církevní organizace Tábora i jeho polních vojsk, kde vliv kněží byl značně vysoký, nevázaný na pevné územní jednotky farností. Pod jeho vedením konala táborská církev také pro území táborského svazu samostatné **synody** (z nichž první právě zvolila biskupa), kterých je doloženo osm; projednávaly především formulace názorových stanovisek. Po přijetí kompaktát roku 1436 setrvali táborští na svém věroučném stanovisku a postavili se tak mimo zákon. Jejich učení bylo odsouzeno zemským sněmem roku 1444, samostatnost jejich církevní organizace skončila roku 1452, kdy se Tábor vzdal vojskům Jiřího z Poděbrad; rozhodčí výrok mezi táborskými a kališníky obnovil usnesení sněmu z roku 1444.

Přestup Konráda z Vechty k husitství rozdvojil správu katolické a kališnické církve, které se obě považovaly za součást církve obecné; obě uznávaly apoštolskou posloupnost a stejné organizační formy. Označení husitů jako kacířů mělo po Konrádově přestupu ovšem za následek, že pražské arcibiskupství bylo z hlediska **katolíků** neobsazené a že tu vešly v platnost prozatímní správní formy. Vedení pražské diecéze přešlo na **pražskou kapitulu** (která arcibiskupa v příklonu k husitství nenásledovala) a jejím prostřednictvím na dva úředníky. Z papežského pověření se v červenci 1421 stal **administrátorem** olomoucký biskup Jan Železný (po něm i jeho nástupce), který oba kapitulou zvolené úředníky ponechal v jejich funkcích s titulem generálních vikářů (*in spiritualibus et temporalibus*). Ti pak pokračovali v běžných formách centrální správy biskupství, ale vykonávali ji v Žitavě, kam se roku 1421 část kapituly uchýlila. Věcně se jejich pravomoc proti starší době nezměnila, byla však územně omezena pouze na souvislejší katolická území diecéze, a tím klesl počet vyřizovaných případů. Kromě této úřední správy žádné jiné správní formy nejsou doloženy. Od roku 1434 (od smrti olomouckého biskupa Kunše ze Zvole) už olomoučtí biskupové administrací pražské diecéze nebyli pověřováni a titul administrátorů přešel do poloviny 16. století zprvu na dosavadní vikáře, pak na další osoby z kapituly, jí volené nebo papežem jmenované.

Konrád z Vechty užíval titulu a oprávnění pražského biskupa i nadále, ovšem ve prospěch husitů. Především tak byla do jeho smrti (1431) zajištěna plynulá obnova husitské církve, respektive jejího kněžstva, a dále jeho ustanovení a příkazy zaručovaly kanonické vedení a podobu husitské církve, na které husité, kteří se od obecné církve nechtěli odtrhnout, kladli značný důraz. Z Konrádova potvrzení užívali někteří přední husitští kněží titulu generálního vikáře (*in spiritualibus*, v letech 1429–1431) nebo oficiála (1428); k roku 1435 je doložen znovu nositel titulu oficiála, a navíc i korektor. Vždy šlo zřejmě o úředníky s původní náplní činnosti. Tyto osoby byly však arcibiskupem pouze potvrzovány (Konrádem, roku 1435 Rokycanou), ale jejich výběr na něm nezávisel; byly voleny **synodou** jako rozhodujícím kolektivním orgánem vedení a správy husitské církve, který tak uskutečňoval jednu ze svých základních funkcí zajištění správy. Synody samy arcibiskup zpočátku také svolával (květnová roku 1421, kterou i řídil, a další), ale kromě něho i sněm, pražští konšelé, Zikmund Korybutovič, od sklonku dvacátých let vždy osoby, skutečně řídící kališnickou církev. Těmi byli tzv. **správci duchovenstva** (di-

rektoři), s kterými se setkáváme zprvu paralelně na více místech. Správcem byl vedoucí kněz města, oblasti, polní obce, který byl do této zvláštní funkce volen obcí, případně duchovenstvem místa, nebo byl dosazován vyšším správcem. Patřil mu dohled a odpovědnost za duchovenstvo jeho obvodu po správní stránce a vedoucí úloha ideová. V těchto správcích, jimiž byly zřejmě vždy osoby požívající v místě důvěry a autority, je pak jeden z nových prvků husitské církevní správy, nahrazující za stálé migrace obyvatelstva tradiční děkanáty a arcijáhenství pružnějším systémem. Se snahami po konsolidaci poměrů a po obecné dohodě od konce dvacátých let byl zvolen nejvyšším správcem s působností pro celé Čechy na synodě v říjnu 1429 Jan Rokycana, potvrzený pak Konrádem z Vechty jako jeho vikář. Po Konrádově smrti roku 1431 užíval Rokycana opět titul direktora, byl znovu zvolen sněmem a jeho faktickému postavení odpovídá i jeho volba arcibiskupem na sněmu roku 1435. Synody kromě volby správců duchovenstva, uskutečněné asi desetkrát, také upravovaly jejich pravomoc a vydávaly pravidla a nařízení pro fungování nižších správních složek; několikrát se zabývaly i obsazením farností. Ty ve své většině přešly na kališnické kněze, byly rozmnoženy i o některé bývalé klášterní kostely a zůstaly základní organizační jednotkou. Byl však setřen striktní rozdíl mezi farními a ostatními kostely a mezi faráři a kazateli.

Přijetí kompaktát 5. července 1436, která se roku 1485 stala zemským zákonem, znamenalo v mnohém legální pokračování církevní správy, jak se začala vyvíjet už za husitského období. Čechy získaly výjimečné postavení v Evropě legalizováním dvojvěří v jediné zemi: katolického, které si zachovalo nezměněný vliv ve vedlejších zemích, na většině území Moravy, kde také nedošlo k žádným správním změnám, ale jen na menšině vlastních Čech, a kališnického, které převažovalo v Čechách. Mimořádný význam náboženských otázek v 15.–16. století byl spojen s jejich projednáváním na sněmech, na které se přesunulo řešení zásadních církevních záležitostí, zatímco v kompetenci vlastních církevních orgánů zůstala jen průběžná správa. Odpovídá charakteru stavovské monarchie, že i církevní záležitosti podléhaly rozhodujícímu vlivu stavů, které si podřizovaly obě legální církve (katolickou hmotnou závislostí, kališnickou vedle této i přímou správní cestou), a postupně s jejich podporou sílily a legalizovaly se i obě velké církve nelegální. Nově se od poloviny 16. století začal uplatňovat sílící tlak panovníka na rozhodování v církevních záležitostech, respektive na podřízení církví dohledu státu, který plynule pokračoval a rostl v 17. a 18. století

Dohoda českých stavů se Zikmundem předpokládala uspořádání náboženských poměrů v jednotné církevní organizaci pod vedením jediného pražského arcibiskupa, v níž by kališníci i katolíci měli zaručenu svobodu svého vyznání. Volba Jana Rokycany arcibiskupem z roku 1435 však byla kurií odmítnuta a správou diecéze pověřil ještě basilejský koncil papežského legáta Filiberta, který v Čechách působil do své smrti roku 1439. Vykonával tu biskupské funkce, především světil kněze katolické i kališnické. Jeho úmrtím se však pro kališnickou církev začal objevovat legálně neřešitelný problém obnovy vlastního kněžstva jako podmínky jejího zachování.

Po odmítnutí Rokycanovy volby došlo na příkaz Zikmundův k volbě prozatímních **administrátorů** pro obě církve (za kališníky byl zvolen Křišťan z Prachatic). Rokycana sám z Prahy odešel do Hradce Králové, odkud začal postupné sjednocování kališníků; obecně byl uznán jako administrátor roku 1448. Po návratu do Prahy s vojsky Jiřího z Poděbrad vytvořil správní středisko kališnické církve při týnské faře na Starém Městě pražském. Kališnické fary se však i nadále obsazovaly volbou nebo výběrem ze strany farní obce, která také zajišťovala výživu faráře. Administrátor byl pak volen stavy a kališnickým duchovenstvem; po Rokycanově smrti byl jeho nástupce, Václav Koranda ml., zvolen pouze pražany a duchovenstvem. Za něho došlo roku 1478 k reorganizaci **dolní** (kališnické) **konzistoře** jako administrátorova pomocného administrativně správního sboru, rozhodujícího i v teologických otázkách, do kterého bylo voleno 12 osob (osm kněží a čtyři univerzitní mistři, univerzita byla od roku 1462 výlučně kališnická); činnost konzistoře měl zabezpečovat výkonný orgán tří volených pánů, nazývaných později defenzory. Takto reorganizované konzistoři bylo vyhrazeno ustanovování kněží k farám (od kutnohorské smlouvy roku 1485 mělo platit vzájemné respektování kališnických a katolických far podle stavu z konce vlády Jiřího z Poděbrad. Celkový počet far až do druhé poloviny 16. století zůstal zachován v počtu kolem 2000; jejich konfesijní rozdělení mezi obě legální církve však nebylo ustálené a zvláště v nábožensky smíšených oblastech fary často přecházely z rukou katolíků do rukou kališníků a naopak v závislosti na momentálních místních podmínkách) a všechno vrchní soudnictví v kališnické církvi. Dolní konzistoř se tak ve své činnosti přiblížila praxi **horní** (tj. katolické, sídlící na Hradě) **konzistoře.** Zásadní rozdíl byl ovšem ve složení konzistoří, jelikož horní souvisela přímo s pražskou kapitulou. Byla vedena jedním až dvěma administrátory, kteří byli kapitulou vybíráni z jejích členů, případně jmenováni papežem, a jejími členy byli opět kanovníci pražské kapituly (konzistoř s kapitulou po svém návratu ze Žitavy opustila znovu Prahu v letech 1448–1453, 1467–1472 a 1478). Od soudního rozhodnutí horní konzistoře bylo možné odvolání ke kurii, které dolní konzistoř nepřipouštěla (výslovně stanoveno roku 1531).

Reorganizace dolní konzistoře, reagující na změněnou situaci jagellonské doby, nevyřešila sice již akutní otázku nedostatku kališnických kněží, umožnila však její provizorní řešení. Roku 1482 se za tímto účelem podařilo zajistit **příchod biskupa** Augustina Sanctuarijského do Čech, který tu, nejprve v Praze, pak v Kutné Hoře, působil do své smrti roku 1493. Od roku 1504 do roku 1507 měl nástupce v modenském vikáři biskupu Filipovi de Villanuova. Úkolem obou biskupů v Čechách byly světící funkce; snahu stát se skutečnou hlavou církve, o což se pokusil zvláště Filip de Villanuova, kališníci odmítali a znamenala vždy roztržku a odchod biskupa z Prahy. I biskup Filip zemřel v Kutné Hoře. Přechodné působení obou biskupů zde podmínilo ustavení tzv. **malé**, tj. vedlejší **kališnické konzistoře** v Kutné Hoře.

K dalším změnám ve správě obou legálních církví začalo docházet až kolem poloviny 16. století. Byly důsledkem hlubších proměn vyvolaných **německou reformací**. Do původní kališnické církve u nás začal od třicátých let pronikat vliv

luterství a radikalizovat ji, zatímco u původních kališníků vzrůstal konzervatismus, který je stále více sbližoval s katolíky. Luterství bylo ovšem v Čechách nelegální vyznání, stojící stejně jako jednota bratrská mimo kompaktáta. O svou legalizaci usilovalo zprvu snahou o ovládnutí správních orgánů kališnické církve, především dolní konzistoře. Ve stejnou dobu se ale začala u nás projevovat snaha **panovnické moci o podřízení** si správních orgánů obou církví. Roku 1554 získal Ferdinand I. souhlas stavů se zrušením volitelnosti defenzorů; nadále jmenoval 12 defenzorů (po čtyřech ze stavů) sám společně s královskou radou. Současně zdůrazňoval své právo krále zkoumat volbu stavy zvolených administrátorů a potvrzovat je. Roku 1562 při takovém přezkoumání volby stavovského kandidáta odmítl a administrátora s deseti členy konzistoře tehdy jmenoval sám; defenzoři tehdy přestali existovat. Konzistoř se v následujícím období stále více sbližovala s katolickou církví a rozcházela s postojem luterstvím zradikalizované většiny členů církve. Proto si stavy vymohly v roce 1567 zrušení kompaktát (při potvrzení zemských privilegií po nastoupení Maxmiliána II. nebyly mezi nimi uvedeny) jako brzdy dalšího vývoje.

Podřizování si katolické církve panovnickou mocí bylo usnadněno její početní slabostí v pohusitském období i podporou, které se jí dostávalo od krále. Její obnova v původní podobě byla znesnadňována striktním vyžadováním souhlasu krále s jakoukoli donací nebo prodejem ve prospěch církve a rovněž nedostatkem kněží, který katolíky postihoval podobně jako kališníky (svěcení bylo možno dosáhnout většinou jen mimo Čechy, ať legálně - pro katolíky - nebo nelegálně - pro kališníky, u těch nejčastěji v severní Itálii).

Počátek obnovy vnitřních sil katolické církve znamenalo povolání **jezuitského řádu** a zřízení jezuitské koleje v Praze roku 1556 Ferdinandem I. Zásadní změnou i správního charakteru pak bylo **obnovení pražského arcibiskupství** roku 1561/1562, které zůstalo neobsazeno od roku 1421 (litomyšlské biskupství se tehdy fakticky rozpadlo mezi oba původní územní celky, z kterých vzniklo, formálně však bylo až do roku 1554 obsazováno jmenováním administrátorů). Král převzal všechny náklady na zřízení a dotování obnovené instituce arcibiskupství a tím mu bylo přiznáno právo prezentace pražského arcibiskupa, kterého papež ustanovoval. Pouze u olomouckého biskupství, které se v průběhu 15. století osamostatnilo a ani po obnově arcibiskupství se pod pravomoc Prahy nevrátilo, zůstala zachována volba kapitulou. Arcibiskupství při svém znovuzřízení vycházelo ještě z kompaktátních požadavků společné instituce pro katolickou a kališnickou církev (Antonín Brus z Mohelnice také do roku 1567, tj. do zrušení kompaktát, světil i kališnické kněze), jeho vrchní pravomoc uznala již konzervativní dolní konzistoř, ale v této podobě bylo už anachronismem. Zůstalo po roce 1567 pouze arcibiskupstvím pro katolíky. Současně s jeho znovuzřízením skončila samozřejmě činnost katolických administrátorů, byla obnovena funkce generálního vikáře a oficiála s původními kompetencemi; úřady byly ale nově, s respektováním stavu v předcházejícím století, spojeny s kanonikáty kapituly. Oba hodnostáři spolu s pomocným kancelářským personálem tvořili dále **arcibiskupskou konzistoř**. Roku 1574 byl nově zřízen úřad arcibiskupského kancléře. Ve vnitřní správě kato-

lické církve ovšem změna zřízením arcibiskupství ještě nenastala. Při pokusech o její znovuoživení byl pak vynechán článek arcijáhnů, z nichž se v období sedisvakance stali pouze čestní hodnostáři, a důraz byl položen na děkanáty, respektive konvokace a vizitace na úrovni děkanátů.

Současně s počátky vnitřní obnovy sil katolické církve došlo i k prosazování **legalizace novokališnického vyznání.** Slib Maxmiliána II., kterým reagoval na Českou konfesi (roku 1575), dovoloval existenci vyznání, ne však jeho samostatné organizování. Pouze ve výjimečných případech došlo k samostatné organizaci luteránů v Čechách (na Loketsku, kde ji zaručoval šlikovský vrchnostenský řád, na Chebsku, kde se v šedesátých letech vytvořila luteránská konzistoř, sestavená z luteránských kněží a z členů městské rady; působila do roku 1580).

Zásadní změnu znamenalo až vydání **Rudolfova majestátu** zaručujícího náboženskou svobodu roku 1609. Ten vracel do rukou stavů podobojí starou kališnickou konzistoř, kterou měli, spolu s univerzitou, nadále obsazovat stavové nezávisle na králi. Z rozhodnutí stavů byla **konzistoř** reorganizována ve společný správní orgán novoutrakvistické církve a jednoty bratrské. Novoutrakvisté zde byli zastoupeni **administrátorem** a pěti kněžími, jednota bratrská seniorem a dvěma svými kněžími, tři členové konzistoře byli profesory univerzity. Ve vedení konzistoře a vyřizování všech správních aktů, které konzistoř zajišťovala, postupovali administrátor a senior společně, pouze ve věroučných záležitostech byla každá ze zastoupených církví podřízena jen svému představiteli; k těm patřila hlavně **ordinace kněží**. Obě církve se od samotného počátku totiž radikálně rozešly s obecnou církví a opustily zásadu apoštolské posloupnosti; kněží byli po ukončení studií (na pražské nebo některé z německých luteránských univerzit) ordinováni vedoucími představiteli konzistoře a konzistoř převzala také péči o zřízení pravidelné sítě far, děkanátů a arciděkanátů svých vyznání, kam ordinované kněze rozmísťovala. Dále dohlížela na jejich působení a rozsuzovala spory o církevní záležitosti; ve vlastních správních věcech (netýká se ordinace) tedy utrakvistická konzistoř postupovala analogicky jako starší konzistoř kališnická.

Závažnější záležitosti však konzistoř předkládala k rozhodnutí **defenzorům.** Tento sbor, jehož úkolem bylo dbát na dodržování záruk majestátu a ochraňovat konzistoř a univerzitu, byl obnoven jako čtyřiadvacetičlenný sbor (po osmi členech ze stavu) závislý výlučně na stavech (král defenzory nepotvrzoval). Defenzoři měli právo svolat sjezd strany podobojí (využili je roku 1618) a ustavit zvláštní rozhodčí soud (nevyužili je nikdy). Analogická konzistoř na Moravě se začala konstituovat až roku 1619; v aktivní činnost, stejně jako její dvacetičlenný sbor defenzorů, však nikdy nevešla.

Jednota bratrská, která byla majestátem rovněž legalizována a byla v nové konzistoři zastoupena, si od počátku své existence a zvláště od přelomu 15. a 16. století vybudovala promyšlenou a dobře fungující organizační a správní strukturu, která jí nahrazovala dlouho chybějící vnější oporu stavů. Základní jednotkou jednoty byla **obec**; všechny obce byly zastoupeny v nejvyšším shromáždění jednoty, v **obecné synodě**, původně knězem a laikem, po brandýské synodě roku 1490 převážně knězem. Tento sbor volil ze svého středu **seniora**, biskupa jednoty,

s rozšířením vlivu jednoty byli od roku 1500 voleni senioři čtyři. Každý z nich spravoval určitý územní obvod vymezený početností obcí, v němž vykonával všechny biskupské funkce. Koncem 15. století byl synodou volen i zvláštní **sudí jednoty**, od roku 1500 byl sudím vždy nejstarší senior. Pro běžnou správu volila synoda jako pomocný orgán seniora (seniorů) tzv. **úzkou radu**, která měla od roku 1494 14 členů a funkci obdobnou konzistoři; svolat ji mohl kterýkoliv z biskupů. Po roce 1567 se úzká rada nazývala staršími jednoty. Úzká rada převzala ustanovování kněží původně volených obcemi. Uvnitř obce byl kněz nejvyšší autoritou, obec také zastupoval v synodě. Jeho pomocníky byli ve věroučných záležitostech jáhen, pro správu jmění obce, péči o chudé a veřejný pořádek dvoučlenný až tříčlenný výbor soudců (*seniores politici*), pro otázky rodinného života a mravnosti příležitostný ženský výbor.

Porážka stavovského povstání znamenala zásadní zvrat v dosavadním vývoji náboženských poměrů, a tím i církevní správy. Roku 1621 byla zrušena utrakvistická konzistoř a počínaje tímto rokem byli vypovězeni ze země postupně kazatelé všech církví s výjimkou katolické (jejich občasné návraty v důsledku válečné situace skončily definitivně roku 1648). *Obnoveným zřízením zemským* byl výslovně zrušen Rudolfův majestát a jediným přípustným státním náboženstvím se stalo náboženství katolické. Provádění **protireformace** probíhalo za pomoci komisí zřizovaných v krajích i pro jednotlivé případy. Jejich činnost byla intenzivní kolem poloviny 17. století a znovu počátkem 18. století. Odpadnutí od katolictví bylo zločinem proti státu.

Násilný a nucený průběh rekatolizace musel mít oporu ve vnější moci a v obnovení fungující správy jediné katolické církve. Při jejím novém budování se uplatňovala sílící měrou jediná tendence, která ze 16. století přetrvala, totiž podřizování církve státnímu dohledu. Všemožná podpora církve státem byla doprovázena omezováním její vnitřní samosprávy a styku s papežstvím a dalšími zahraničními církevními orgány (zásada **omnipotence státu**, související s febronianismem, snažícím se o větší samostatnost diecézí ve vztahu ke kurii a o závislost na státu). Už roku 1624 vyňal Ferdinand II. spory o duchovenské statky z církevního soudnictví, Ferdinand III. i spory o desátky a patronátní práva. Řízení vnějších církevních záležitostí (*iura circa sacra*) přecházelo na stát a ten uplatňoval nárok i na zasahování do vnitřních záležitostí (*iura in sacra*) s výjimkou dogmatické stránky. Proto panovník měl právo jmenovat všechny biskupy (kromě olomouckého, kde díky nepřerušené existenci biskupství zůstala zachována volba kapitulou), každé nařízení biskupa diecéznímu kléru mělo být napřed dohodnuto s místodržitelstvím, místní schůzky kléru předem schváleny. Důsledně bylo uplatňováno tzv. *placetum regium* (papežské příkazy směly být v zemi publikovány jen se svolením panovníka), prvně už roku 1586, obnoveně nařízeno roku 1641 a dále ještě několikrát.

Obnova církevní správy začala znovuvybudováním **organizační struktury** jako základu, který by měl zvládnout úkoly rekatolizace. Její výstavba tak předcházela obnově vlastních správních vztahů, a tím spíše obnově náboženských poměrů ve smyslu katolictví, jimž měla sloužit.

Od roku 1630 probíhalo jednání mezi panovníkem a papežem o zřízení čtyř nových biskupství v Čechách (v Hradci Králové, Litoměřicích, Plzni, Českých Budějovicích, ve dvou posledních městech k tomu nedošlo pro zásadní odpor městských rad). Jeho výsledkem bylo založení **biskupství v Litoměřicích** roku 1655 (základem byla stará kapitula) a v **Hradci Králové** roku 1664, kde průtahy způsobily otázky hmotného vybavení i hledání vhodného kandidáta. Hranice nových diecézí byly důsledně upraveny podle platného územního členění Čech, takže litoměřická diecéze zahrnovala Litoměřický kraj a Šluknovský a Frýdlantský výběžek (o toto území byl do roku 1664 veden spor s budyšínským děkanem), diecéze hradecká zase kraj Hradecký.

Současně probíhaly i pokusy o obnovu nižších složek církevní správy. Založení nových farností, na němž se usnesl sněm roku 1650, který za tím účelem zřídil i zvláštní komisi, se tehdy neuskutečnilo pro ztrátu zádušního jmění kostelů (podle dohody krále a papeže z roku 1630 mělo být nahrazeno z tzv. solní pokladny, tj. dávkou 15 krejcarů z každé dovezené bečky soli) a pro naprostý nedostatek kněžstva, trvající po celé 17. století. Za episkopátu Arnošta Harracha (1624–1667) však došlo k vytvoření organizace **vikariátů** jako předpokladu účinnějšího správního ovládnutí území. Staré děkanáty a arcijáhenství už nebyly obnoveny (titul děkan, arciděkan zůstal zachován jen jako čestný při významnějších kostelech měst). Vikariáty, které je v územním členění i funkci nahradily, se opět shodovaly s hranicemi krajů tak, že kraj podle velikosti byl členěn až na tři vikariáty. Původně bylo v Čechách 23 vikariátů, jejich síť se však postupně dotvářela. Pouze v nové litoměřické diecézi vikariáty zřízeny nebyly; zde došlo až roku 1670 k dělení na **děkanáty**, které zůstaly vesměs zachovány i na Moravě. **Vikáři** byli zástupci biskupa v území a vykonavateli jako instrukcí (nikoliv představiteli kléru obvodu jako kdysi děkani), v jeho jméně dohlíželi na kněžstvo, které dvakrát ročně svolávali ke schůzkám, kde mu předkládali směrnice, tzv. synodální listy (které nahradily nekonající se synody), a sestavovali zprávy o jeho činnosti.

Nedostatek kněžstva (jediný kněz spravoval až deset farností; arcibiskup Harrach založil sice už roku 1631 v Praze vlastní arcibiskupský seminář pro výchovu kněží, potvrzený roku 1655, ten však byl jediným ústavem toho druhu v Čechách i na Moravě) způsobil, že kněží byli od poloviny 17. století nahrazováni zprvu **příslušníky řádů.** Docházelo současně k novému zakládání klášterů (v Čechách jich bylo založeno kolem 200) a příchodu nových řádů do země (piaristé roku 1631, milosrdní bratři roku 1620, na Moravě už roku 1605, barnabiti roku 1625, voršilky roku 1655 a četné další). Mimořádného významu nabyly v tomto období oba školské řády, tj. jezuitský a piaristický, zakládající četné koleje, gymnázia a nižší školy (výchova kněžstva spočívala především na jezuitských kolejích), a svým zaměřením na misijní působení mezi nekatolíky kapucíni. Politicky vlivnými řády byly ty, jež měly v Čechách nebo na Moravě své řádové centrum: křižovníci s červenou hvězdou, jejichž velmistr sídlil v Praze (do roku 1694 jím byl pravidelně pražský arcibiskup), johanité (v Praze sídlil velkopřevor německé oblasti) a němečtí rytíři, znovu uvedení do země roku 1621, kdy se severní Morava

(Bruntál) stala sídlem velmistra, jímž byl často, od roku 1834 obligatorně, člen habsburského rodu (roku 1805 přešly statky řádu dědičně na tento rod).

Řády tvořily mocné celky vymykající se místní církevní správě a svou mezinárodní organizací i účinnému státnímu dohledu. Proto zesílený **tlak státu vůči církvi** a nařízení omezující její samostatnost se od doby Marie Terezie zaměřily na tuto oblast a byly diktovány mnohdy ekonomickými zřeteli. Postavily nejprve všechny klášterní statky, v sedmdesátých letech 18. století i všechno církevní jmění vůbec pod dozor státu, bylo omezeno zřizování nových klášterů a přijímání nových členů do klášterů existujících. Tato omezení byla prováděna prostřednictvím **církevního oddělení** při spojené česko-rakouské kanceláři, které rozhodovalo samostatně. K jeho příkazům patřilo i omezení pravomoci církve v manželském právu, zrušení inkvizice, podrobení všech náboženských spisů státní cenzuře a povinnost vést veškerý písemný styk duchovenstva s kurií jen prostřednictvím státní rady. Církevní oddělení bylo roku 1780 přetvořeno v **dvorskou duchovní komisi** při kanceláři, která měla provádět reformy v duchovní správě a vydávala přímé příkazy biskupům, kteří je předávali dále vikářům a ti farářům. Komise vydala asi 600 detailních nařízení, k nimž patřilo i odnětí všeho manželského soudnictví církvi. **Rušení klášterů** během roku 1781 začalo nejprve omezením jejich zahraničních styků a pokračovalo jejich podřízením biskupům a zákazem přijímat nové členy. Nakonec byly zrušeny všechny kláštery, které se nevěnovaly péči o nemocné, školství a vyučování (jezuitský řád byl obecně zrušen už roku 1773) nebo vědě. Ze jmění zrušených klášterů (do konce Josefovy vlády to bylo v Čechách 74 a na Moravě 49 klášterů, dále jejich rušení nepokračovalo) byl zřízen náboženský fond, který byl použit k vybudování nových učilišť pro výchovu kněžstva a k dalekosáhlým církevně správním reformám.

Roku 1783 byly zrušeny všechny řádové i biskupské **semináře** (vedle pražského existoval od roku 1775 biskupský seminář také v Olomouci) a místo nich byly zřízeny v sídlech univerzit, tj. v Praze a Olomouci, generální semináře, které vedli rektoři jmenovaní státem a na ně dozíraly zemské duchovenské komise; oba byly zcela vyňaty z pravomoci biskupů. Generální semináře byly roku 1790 opět zrušeny, respektive změněny v biskupské.

Zřízení generálních seminářů souviselo s novou **organizací farností,** nařízenou císařskou instrukcí roku 1782. Její základní zásada byla stejná jako při nové kategorizaci měst probíhající ve stejné době, která se řídila počtem obyvatelstva. V každé osadě, která měla alespoň 700 obyvatel a byla vzdálena od existujícího farního kostela hodinu pěšky, měla být zřízena nová farnost nebo lokálie (menší kostel s farními právy, ale podřízený některému většímu farnímu kostelu, obvykle v chudém a řidčeji osídleném kraji). Původní farnosti zůstaly zachovány a k nim takto přibylo v Čechách asi 250 a na Moravě 300 farností nových, hrazených právě z náboženského fondu. **Faráři**, ustanovovaní dále biskupem po složení zvláštních zkoušek, podléhali nadále vikářům a nově krajským úřadům. Dostali totiž také některé státní funkce, k nimž patřilo publikování úředních nařízení a vyhlášek, vedení matrik (od roku 1781, s novým formulářem roku 1784), dohled na zdravotní stav obyvatel farnosti, oznamování násilí na poddaných krajským úřa-

dům. Farářům byl současně vyhrazen plat ze státní pokladny a bylo zrušeno odvádění desátků.

Reorganizace farností byla spojena s **úpravou hranic** dosavadních **diecézí** a se **zřízením dalších biskupství.** V pražské diecézi byly roku 1780 upraveny hranice farností v Kladsku (které zůstaly součástí pražské diecéze i po odstoupení Kladska Prusku roku 1742) tak, aby se kryly s hranicí zemskou. Správa far v Žitavsku (spojeném politicky již s Lužicí) byla roku 1783 delegována na děkana budyšínské kapituly (budyšínská kapitula vykonávala od konce 16. století správu v katolické části Lužice na základě pražského míru z roku 1635 a zůstala ve spojení s Čechami; proto byl roku 1704 zřízen v Praze lužický seminář); v Chebsku nařídil sice roku 1787 Josef II. jeho připojení k pražské diecézi, ale roku 1789 tu byl ustanoven jen samostatný komisař pro toto území a Chebsko bylo připojeno k pražské diecézi až v letech 1807–1808. **Litoměřická diecéze** byla roku 1784 rozšířena o kraje Boleslavský a Žatecký, vyňaté z dosavadní, většinu Čech zabírající diecéze pražské, a právě tak byly téhož roku připojeny kraje Čáslavský, Chrudimský a Bydžovský k **diecézi hradecké.** Rovněž roku 1784 nařídil Josef II. zřídit další **biskupství v Českých Budějovicích,** které vešlo v život po schválení roku 1785, pro kraje Budějovický, Táborský, Písecký a Klatovský. Biskupství bylo dotováno piaristickým klášterem a z náboženského fondu.

Už roku 1777 byly také změněny diecéze na Moravě, když bylo **olomoucké** biskupství 5. prosince povýšeno na **arcibiskupství** a současně zřízeno **biskupství v Brně** u tamní kapituly sv. Petra. K jeho diecézi patřily kraje Jihlavský, Znojemský a polovina Brněnského. Současně s jednáními o zřízení brněnského biskupství probíhala od roku 1776 jednání také o biskupství v Opavě, které ale ustaveno nebylo. Celé **Opavsko** (včetně části odstoupené roku 1742 se Slezskem Prusku) patřilo nadále k olomoucké diecézi; roku 1780 tu došlo jen ke stejné úpravě hranic farností jako v Žitavsku a pro celou oblast byl stanoven zvláštní biskupův komisař v Ketři. (Ke konečné úpravě hranic diecézí ve shodě s hranicemi státními došlo až na základě modu vivendi uzavřeného roku 1928 mezi Československem a Vatikánem. Týkala se kromě severní Moravy a menších území severních Čech především Slovenska, do té doby závislého na arcibiskupství v Ostřihomi a Jageru.)

Zásahy Josefa II. do církevní správy tak vytvořily především rovnoměrnou a vyváženou organizační strukturu, přizpůsobenou potřebám a složení soudobé společnosti. Jeho politika byla jen vyvrcholením starší snahy o podřízení si církve státem a zůstala, s některými restrikcemi (vedle opětného zrušení generálních seminářů už roku 1790 k nim patřilo i zastavení rušení klášterů roku 1802 a opětné povolení pro existující kláštery přijímat nové členy), v podstatě zachována po celou první polovinu 19. století, během níž už k závažnějším správním změnám nedošlo. Mladší vývoj veřejných církevních poměrů a s nimi související drobné správní úpravy jsou už vesměs součástí politiky státu a jeho obecného vývoje, netvoří však už samostatný oddíl církevní správy.

V oblasti církevní správy však josefínské reformy zasáhly nejpronikavěji opětným povolením jiných vyznání než katolického a umožněním správy nekatolických církví. **Toleranční patent** z 13. října 1781 dovoloval tři další křesťanské kon-

(Bruntál) stala sídlem velmistra, jímž byl často, od roku 1834 obligatorně, člen habsburského rodu (roku 1805 přešly statky řádu dědičně na tento rod).

Řády tvořily mocné celky vymykající se místní církevní správě a svou mezinárodní organizací i účinnému státnímu dohledu. Proto zesílený **tlak státu vůči církvi** a nařízení omezující její samostatnost se od doby Marie Terezie zaměřily na tuto oblast a byly diktovány mnohdy ekonomickými zřeteli. Postavily nejprve všechny klášterní statky, v sedmdesátých letech 18. století i všechno církevní jmění vůbec pod dozor státu, bylo omezeno zřizování nových klášterů a přijímání nových členů do klášterů existujících. Tato omezení byla prováděna prostřednictvím **církevního oddělení** při spojené česko-rakouské kanceláři, které rozhodovalo samostatně. K jeho příkazům patřilo i omezení pravomoci církve v manželském právu, zrušení inkvizice, podrobení všech náboženských spisů státní cenzuře a povinnost vést veškerý písemný styk duchovenstva s kurií jen prostřednictvím státní rady. Církevní oddělení bylo roku 1780 přetvořeno v **dvorskou duchovní komisi** při kanceláři, která měla provádět reformy v duchovní správě a vydávala přímé příkazy biskupům, kteří je předávali dále vikářům a ti farářům. Komise vydala asi 600 detailních nařízení, k nimž patřilo i odnětí všeho manželského soudnictví církvi. **Rušení klášterů** během roku 1781 začalo nejprve omezením jejich zahraničních styků a pokračovalo jejich podřízením biskupům a zákazem přijímat nové členy. Nakonec byly zrušeny všechny kláštery, které se nevěnovaly péči o nemocné, školství a vyučování (jezuitský řád byl obecně zrušen už roku 1773) nebo vědě. Ze jmění zrušených klášterů (do konce Josefovy vlády to bylo v Čechách 74 a na Moravě 49 klášterů, dále jejich rušení nepokračovalo) byl zřízen náboženský fond, který byl použit k vybudování nových učilišť pro výchovu kněžstva a k dalekosáhlým církevně správním reformám.

Roku 1783 byly zrušeny všechny řádové i biskupské **semináře** (vedle pražského existoval od roku 1775 biskupský seminář také v Olomouci) a místo nich byly zřízeny v sídlech univerzit, tj. v Praze a Olomouci, generální semináře, které vedli rektoři jmenovaní státem a na ně dozíraly zemské duchovenské komise; oba byly zcela vyňaty z pravomoci biskupů. Generální semináře byly roku 1790 opět zrušeny, respektive změněny v biskupské.

Zřízení generálních seminářů souviselo s novou **organizací farností,** nařízenou císařskou instrukcí roku 1782. Její základní zásada byla stejná jako při nové kategorizaci měst probíhající ve stejné době, která se řídila počtem obyvatelstva. V každé osadě, která měla alespoň 700 obyvatel a byla vzdálena od existujícího farního kostela hodinu pěšky, měla být zřízena nová farnost nebo lokálie (menší kostel s farními právy, ale podřízený některému většímu farnímu kostelu, obvykle v chudém a řidčeji osídleném kraji). Původní farnosti zůstaly zachovány a k nim takto přibylo v Čechách asi 250 a na Moravě 300 farností nových, hrazených právě z náboženského fondu. **Faráři,** ustanovovaní dále biskupem po složení zvláštních zkoušek, podléhali nadále vikářům a nově krajským úřadům. Dostali totiž také některé státní funkce, k nimž patřilo publikování úředních nařízení a vyhlášek, vedení matrik (od roku 1781, s novým formulářem roku 1784), dohled na zdravotní stav obyvatel farnosti, oznamování násilí na poddaných krajským úřa-

dům. Farářům byl současně vyhrazen plat ze státní pokladny a bylo zrušeno odvádění desátků.

Reorganizace farností byla spojena s **úpravou hranic** dosavadních **diecézí** a se **zřízením dalších biskupství.** V pražské diecézi byly roku 1780 upraveny hranice farností v Kladsku (které zůstaly součástí pražské diecéze i po odstoupení Kladska Prusku roku 1742) tak, aby se kryly s hranicí zemskou. Správa far v Žitavsku (spojeném politicky již s Lužicí) byla roku 1783 delegována na děkana budyšínské kapituly (budyšínská kapitula vykonávala od konce 16. století správu v katolické části Lužice na základě pražského míru z roku 1635 a zůstala ve spojení s Čechami; proto byl roku 1704 zřízen v Praze lužický seminář); v Chebsku nařídil sice roku 1787 Josef II. jeho připojení k pražské diecézi, ale roku 1789 tu byl ustanoven jen samostatný komisař pro toto území a Chebsko bylo připojeno k pražské diecézi až v letech 1807–1808. **Litoměřická diecéze** byla roku 1784 rozšířena o kraje Boleslavský a Žatecký, vyňaté z dosavadní, většinu Čech zabírající diecéze pražské, a právě tak byly téhož roku připojeny kraje Čáslavský, Chrudimský a Bydžovský k **diecézi hradecké**. Rovněž roku 1784 nařídil Josef II. zřídit další **biskupství v Českých Budějovicích,** které vešlo v život po schválení roku 1785, pro kraje Budějovický, Táborský, Písecký a Klatovský. Biskupství bylo dotováno piaristickým klášterem a z náboženského fondu.

Už roku 1777 byly také změněny diecéze na Moravě, když bylo **olomoucké** biskupství 5. prosince povýšeno na **arcibiskupství** a současně zřízeno **biskupství v Brně** u tamní kapituly sv. Petra. K jeho diecézi patřily kraje Jihlavský, Znojemský a polovina Brněnského. Současně s jednáními o zřízení brněnského biskupství probíhala od roku 1776 jednání také o biskupství v Opavě, které ale ustaveno nebylo. Celé **Opavsko** (včetně části odstoupené roku 1742 se Slezskem Prusku) patřilo nadále k olomoucké diecézi; roku 1780 tu došlo jen ke stejné úpravě hranic farností jako v Žitavsku a pro celou oblast byl stanoven zvláštní biskupův komisař v Ketři. (Ke konečné úpravě hranic diecézí ve shodě s hranicemi státními došlo až na základě modu vivendi uzavřeného roku 1928 mezi Československem a Vatikánem. Týkala se kromě severní Moravy a menších území severních Čech především Slovenska, do té doby závislého na arcibiskupství v Ostřihomi a Jageru.)

Zásahy Josefa II. do církevní správy tak vytvořily především rovnoměrnou a vyváženou organizační strukturu, přizpůsobenou potřebám a složení soudobé společnosti. Jeho politika byla jen vyvrcholením starší snahy o podřízení si církve státem a zůstala, s některými restrikcemi (vedle opětného zrušení generálních seminářů už roku 1790 k nim patřilo i zastavení rušení klášterů roku 1802 a opětné povolení pro existující kláštery přijímat nové členy), v podstatě zachována po celou první polovinu 19. století, během níž už k závažnějším správním změnám nedošlo. Mladší vývoj veřejných církevních poměrů a s nimi související drobné správní úpravy jsou už vesměs součástí politiky státu a jeho obecného vývoje, netvoří však už samostatný oddíl církevní správy.

V oblasti církevní správy však josefínské reformy zasáhly nejpronikavěji opětným povolením jiných vyznání než katolického a umožněním správy nekatolických církví. **Toleranční patent** z 13. října 1781 dovoloval tři další křesťanské kon-

fese: augsburskou, helvetskou a řeckopravoslavnou; jejich příslušníkům zaručoval občanskou rovnoprávnost. Patent tedy nebral v úvahu české náboženské tradice jednoty bratrské ani české konfese. Tři vyznání byla trpěna, nebyla však zrovnoprávněna s katolickým. Dostala právo soukromých, neveřejných bohoslužeb, tvorby **náboženských obcí** za předpokladu, že se v některém okrsku přihlásí k vyznání alespoň sto rodin; obce mohly vydržovat školy a stavět kostely, které ale nesměly mít vnější ráz kostela a oficiálně se nazývaly modlitebnami. Do roku 1787 se k augsburskému a helvetskému vyznání přihlásilo asi 78 000 obyvatel, k prvnímu většinou německé národnosti, k helvetskému, bližšímu tradici jednoty, více Čechů. Počáteční naprostá absence domácích kněží tolerovaných vyznání byla řešena příchodem kněží augsburského vyznání ze Slezska a německých zemí, helvetského vyznání z Uher do nově vzniklých obcí, v kterých většinou zdomácněli. Domácí evangeličtí kněží mohli nadále studovat pouze v cizině (jen v Těšíně bylo luteránské gymnázium), až roku 1821 byl ve Vídni zřízen ústav pro výchovu evangelických kněží, změněný roku 1850 v teologickou fakultu.

Centrální organizace obou evangelických vyznání byla nově vytvořena zřízením dvou **konzistoří** ve Vídni, **augsburské**, jejímž základem byla přeložená luteránská konzistoř z Těšína (byla zřízena po ztrátě Slezska roku 1744 pro jeho zbylou část, jelikož Slezsku zaručoval protestantské vyznání vestfálský mír; jinak se udržela luteránská organizace jen na Ašsku jako zahraničním lénu, členové konzistoře tu byli jmenováni Zedwitzi i po připojení Ašska k Čechám roku 1775, a to beze změny až do roku 1869), a nově vzniklé **helvetské konzistoře**. Členové obou konzistoří byli jmenováni státem, obě měly společné prezídium, které bylo katolické. V každé zemi jmenoval král samostatné **superintendanty** obou vyznání. Jejich obvody, tj. Čechy a Morava, se dále členily na **senioráty** (senioráty augsburského vyznání byly děleny jazykově na německý a český v Čechách, na Moravě místně na brněnský, suchdolský a slezský, senioráty helvetského vyznání vesměs místně, v Čechách na pražský, poděbradský a chrudimský, na Moravě na západní a východní). Senioři byli jmenováni zemským guberniem na návrh konzistoře příslušného vyznání. Kněze si obce mohly vybírat samy za předpokladu, že ho vydržovaly; musel však být schválen do funkce konzistoří jménem krále. Matriky evangelických farností, rozsáhlých a místně se prostupujících vždy s větším počtem farností katolických, však nadále závazně vedli katoličtí faráři příslušného místa a evangeličtí faráři (oficiální název byl pouze pastor) vedli jen soukromé matriky pro vnitřní potřebu církevní obce. Úřední vedení matrik jim bylo svěřeno až roku 1829.

Toleranční patent uvolnil také omezení **židovského obyvatelstva,** a to občansky (přístupem židů ke všem řemeslům, úřadům, studiím, odbouráním zvláštního označení na oblečení a možností stěhovat se mimo ghetta) i církevně. Roku 1784 vznikla v Praze jednotná církevní správa židovských obcí zřízením pětičlenné **duchovní rady** v čele s pražským vrchním rabínem a při pražské synagoze vznikla židovská náboženská škola. Dohledem nad církevními záležitostmi v jednotlivých krajích byl pověřen vždy jeden rabín. Současně do veřejného života židovských obcí byla zavedena jako úřední řeč němčina a židé byli povinni přijmout německá příjmení.

Ustanovení tolerančního patentu a na ně navazující správní struktura zůstaly bez podstatné změny zachovány až do protestantského patentu z roku 1861, který teprve znamenal plnou rovnoprávnost nekatolických církví.

S ukončením feudálního období v uspořádání společnosti skončily svou samostatnou existenci všechny partikulární správy včetně církevní. Přesto si uspořádání církevních poměrů, vztah církví ke státu a jeho zákonodárství na jedné a jejich případné mezinárodní organizaci na druhé straně zachoval i v dalším období specifický charakter. V důsledku toho je vhodné vzít v úvahu i některé skutečnosti z období od poloviny 19. století dále, jež zvnějšku upravovaly možnosti života církví a tím ovlivňovaly i jejich vlastní vnitřní samosprávu. Ta ve své podstatě navazovala na struktury, formy a zvyklosti, jak se do té doby vyvinuly a jen jejich aplikaci přizpůsobovala dobovým požadavkům.

Počínaje rokem 1848 se určujícími akty pro samosprávu církví stala ustanovení, jež regulovala poměr státu a církve. Oktrojovaná ústava z 4. března 1849 zaručila církvi a státem uznaným náboženským společnostem právo samostatně spravovat vlastní záležitosti. Následující císařské patenty z 18. a 23. dubna 1850 se týkaly jen katolické církve a výslovně zrušily *placetum regium* a ponechaly biskupům plnou samostatnost v rozhodování o vnitřních církevních záležitostech. Zvláště šlo o jmenování katechetů do škol a profesorů teologie, úpravu teologického studia a pro správu především o podstatnou záležitost církevního charakteru zkoušky při farním konkursu. Tyto body byly pak spolu s navrácením jurisdikce nad klérem biskupům převzaty i do **konkordátu** uzavřeného 18. srpna 1855 mezi Apoštolskou stolicí a habsburskou monarchií. Po pádu absolutismu byly pak jednotlivé body postupně rušeny. Nepřímo šlo o změnu situace zakotvenou v konkordátu už při vydání zmíněného protestantského patentu z 1861, dále o zákon z května roku 1868, který církvi odebral dozor nad školstvím a vytvořil státní školy, a téhož roku vydaný tzv. manželský zákon, který zavedl státní (místo kanonického) manželské právo a upravil přestupy mezi konfesemi. Roku 1870 byl pak konkordát jako celek odvolán. Květnové zákony z roku 1874, které upravily vnější právní poměry katolické církve a zásady uznávání náboženských společností, znamenaly v důsledcích služebnou až servilní závislost církve na státní správě, místodržitelství a ministerstvu kultu, jež byla vyvažována státní ochranou. Šlo o všechny podstatné akty jmenováním biskupů císařem počínaje přes správu jmění až po školství.

Logický odpor, jímž veřejnost reagovala na propojenost katolické církve a habsburského státu, se po roce 1918 nejprve projevil **vznikem nových církví**. Ještě na sklonku roku 1918 se české obce helvetského a augsburského vyznání spojily v jednotnou českobratrskou církev evangelickou, pro kterou byla následujícího roku státem zřízena Husova evangelická fakulta. Podle českých tradic vede tuto církev volená synodní rada v čele se synodním seniorem a základem jí zůstávají sborové obce. Po rozpuštění radikálně reformně zaměřené Jednoty katolického duchovenstva v lednu 1920 se konstituovala nová náboženská společnost, která se po dořešení vlastního charakteru změnila v Československou církev a od 1971 přijala název Československá církev husitská, jež zachovala funkci šesti biskupů a nad nimi stojí-

cího patriarchy. Postupně se během meziválečného období etablovala v Československu řada dalších protestantských i později vzniklých menších církví, jejichž centrum bylo v západních zemích, působila tu pravoslavná církev a na východním Slovensku řeckokatolická církev.

Československá republika navázala už roku 1920 diplomatické styky s Vatikánem, ale zachovala podřízenost katolické církve státu, jak ji převzala z rakouských květnových zákonů. Administrativně byly církve podřízeny ministerstvu školství a národní osvěty. Napjatý vztah mezi státem a zvláště katolickou církví vyvrcholil v krizi let 1925–1926, a tak teprve roku 1928 mohl být uzavřen *modus vivendi*, který upravil jmenování biskupů Svatou stolicí, přičemž vládě republiky zaručil právo kandidáta z vážných politických důvodů odmítnout. Dále *modus vivendi* nově potvrdil zásadu úpravy hranic diecézí v souladu s novými státními hranicemi a stanovil, že řeholní domy na území Československa nebudou podléhat zahraničním představeným.

Úprava **diecézních hranic** shodných s hranicemi státními se týkala především Slovenska, dosud církevně závislého na arcibiskupství v Ostřihomi a Rábu (Györ); zde šlo v první řadě o vytvoření samostatných metropolitních svazků. Pro původně ostřihomskou část slovenského území byla už roku 1922 zřízena samostatná diecéze v Trnavě, roku 1977 povýšená na metropoli; roku 1995 spojením s bratislavským biskupstvím vzniklo arcibiskupství bratislavsko-trnavské, k němuž patří sufragánním vztahem staré slovenské biskupství v Nitře. Téhož roku 1977 se sídlem arcibiskupství staly i roku 1804 založená diecéze v Košicích a pod tuto košickou metropoli přešlo spišské biskupství (vznik roku 1766) a biskupství v Rožňavě (1776), jež podléhaly původně arcibiskupství v Rábu.

Při úpravě diecézních hranic v českých zemích se vesměs jednalo o menší hraniční enklávy na jiném státním než církevním území, jež takto zachovaly pozůstatky staršího územněsprávního vývoje. V jednotlivostech se úprava těchto drobných celků značně protáhla. Až roku 1937 byla k budějovické diecézi připojena česká část Vitorazska (dosud patřila k diecézi St. Pölten) a do brněnské diecéze bylo včleněno Valticko (dosud diecéze vídeňská); obě oblasti ale byly prakticky už od dvacátých let administrovány z Budějovic, respektive z Brna. Generální vikariátní úřad v Českém Těšíně spravoval nadále na moravském území ležící Těšínsko a Javornicko jako součást vratislavské, od roku 1926 katovické diecéze; pro toto území byla roku 1947 zřízena přímo Svaté stolici podléhající apoštolská administratura a konečně byla celá oblast roku 1977 přičleněna k olomoucké diecézi. Už o pět let dříve, roku 1972, bylo naopak vyčleněno olomoucké území kolem Ketrzi a připojeno k diecézi opolské a k té rovněž přešlo od pražské diecéze oddělené Kladsko, které už od roku 1920 spravoval zvláštní, z Prahy jmenovaný generální vikář.

Zabrání pohraničního území Čech a Moravy a následný vznik protektorátu se odrazily i v **církevním uspořádání**, jejichž podstatou opět byla nutnost řešit rozdíly mezi státními a církevními hranicemi. Pro odtržená území v počtu šesti až 21 vikariátů byly jednotlivými biskupstvími na podzim 1938 vesměs zřízeny biskupské (arcibiskupské) komisariáty, změněné v březnu 1939 na generální vikariáty. Šlo o Ostrov nad Ohří (Praha), Trutnov (Hradec Králové), Vyšší Brod (České Budějovice, zde však postupně od října 1939 do roku 1942 převzaly správu jednotlivých vi-

kariátů přímo sousední německé diecéze Řezno, Pasov, Linec a St. Pölten), Branice (Olomouc) a Mikulov (Brno). Pouze v litoměřické diecézi, jejíž většina se dostala pod přímou německou správu, jmenoval biskup naopak svého vikáře pro českou část (v Libochovicích). Zrušení všech vikariátů bylo i administrativně potvrzeno do konce roku 1945.

Výrazný zásah do církevní správy představoval odsun německého obyvatelstva po roce 1945. Mezi nejvíce postižené diecéze patřila litoměřická, kde bylo třeba doplnit stav duchovních.

První léta obnovy po druhé světové válce byla rychle přerušena po únoru 1948. Po komunistickém uchopení moci a následném zahájení **proticírkevních represí** zůstaly diecéze v českých zemích většinou opět neobsazené biskupy a byly provizorně řízeny kapitulními vikáři (teprve po pádu komunistického režimu byla na počátku devadesátých let v krátké době všechna biskupství znovu obsazena).

U Ústředního akčního výboru Národní fronty byla zřízena náboženská komise pod předsednictvím ministra spravedlnosti, jež měla jednat s církevní delegací o vzájemných vztazích s cílem získat plnou kontrolu státu nad církvemi, oddělit katolickou církev od Říma a přiblížit ji ideálu národní církve. Již v červnu 1949 došlo ke konfliktu a zatýkání, v říjnu téhož roku vstoupily v platnost nové církevní zákony, které uzákonily **státní dozor nad církvemi** (státní souhlas k výkonu duchovenské služby, platy duchovních státem jako kompenzace znárodnění veškerého majetku církví), v březnu 1950 byly přerušeny diplomatické styky s Vatikánem a v dubnu začaly procesy s představiteli řádů a pozastavena činnost všech klášterů, zrušena řeckokatolická církev, respektive násilně sloučena s pravoslavnou církví, zrušena bohoslovecká učiliště a vytvořena jediná státní Cyrilometodějská fakulta v Praze se sídlem v Litoměřicích; rovněž inscenované procesy postihovaly především katolickou církev. Uvolnění pražského jara v roce 1968 sice přineslo v celé společnosti oživení a v katolické církvi dovolilo částečné znovuobsazení biskupských stolců, ale po jeho potlačení pak rychle pokračovala stejná situace jaká byla před ním: faráři všech dovolených církví (menší církve, především ty, které měly své ústředí na Západě, nebyly státem uznány a nesměly vyvíjet žádnou činnost) i jejich vyšší představitelé byli podřízeni církevním tajemníkům při okresních i krajských národních výborech a v konečné instanci ministerstvu kultury a církevnímu oddělení ústředního výboru KSČ.

K zásadní změně došlo teprve roku 1990, kdy Federální shromáždění 23. ledna zrušilo dozor státu nad církvemi a umožnilo návrat právních forem v životě církví. Obnovena byla činnost všech církví registrovaných na ministerstvu kultury, činnost řeholí a některým klášterům vráceny jejich budovy, obnovily se teologické fakulty při univerzitách. Už 18. ledna 1990 navázalo Československo diplomatické styky s Vatikánem a 14. května 1990 byla ustavena československá **biskupská konference**, počátkem devadesátých let došlo postupně k novému obsazení všech uprázdněných biskupství.

Podle dohody s Vatikánem z roku 1977 se upravil statut těšínské administratury, která byla přičleněna k olomouckému arcibiskupství. Další změny církevní správy, které souvisely především s pastoračními potřebami, následovaly v nových podmínkách po roce 1989. V květnu 1993 vzniklo **plzeňské biskupství**, které získalo

část farností pražského arcibiskupství a českobudějovického biskupství. V roce 1996 bylo z vydělených částí olomoucké arcidiecéze a českotěšínské apoštolské administratury zřízeno **ostravsko-opavské biskupství** se sídlem v Ostravě. O rok později se své správní jednotky – apoštolského exarchátu – dočkala i řeckokatolická církev (tento církevněsprávní název byl převzat ze správní terminologie byzantské /východní/ církve, užívá se rovněž v pravoslavné církvi a označuje se tak většinou správní jednotka, odpovídající biskupství).

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Prameny církevní správy staršího období jsou totožné s prameny ke státní správě; ty zůstávají také stále v platnosti, přibývají k nim však postupně speciální prameny úřední provenience církevní. Z formulářů jsou to: JAN BEDŘICH NOVÁK, *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296)*, Praha 1903, dále FERDINAND TADRA, *Cancellaria Arnesti. Formelbuch des ersten Prager Erzbischofs Arnest von Pardubic*, Wien 1880, a TÝŽ, *Cancellaria Johannis Noviforensis episcopi Olomucensis (1364–1380)*, Wien 1886.

Dále jde o speciální edice úředních knih z činnosti pražského arcibiskupa: FRANTIŠEK ANTONÍN TINGL – JOSEF EMLER, *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim 1–8 (1354–1431)*, Pragae 1867–1889; KLEMENT BOROVÝ – ANTONÍN PODLAHA – JOSEF PELIKÁN – HANA PÁTKOVÁ, *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV et XV., 1–7 (1358–1408)*, Pragae 1875–1889, 1927, 2002; FERDINAND TADRA, *Soudní akta konsistoře pražské, 1–7 (1373–1424)*, Praha 1893–1901; IVAN HLAVÁČEK – ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ, *Protocollum visitationis archidiaconatus Pragensis annis 1379–1382 per Paulum de Janowicz archidiaconum Pragensem factae*, Praha 1973. Na tyto prameny volně navazují písemnosti konzistoří 15.–16. století, z nichž jsou tiskem vydány: KLIMENT BOROVÝ, *Jednání a dopisy konsistoře katolické a utrakvistické, 1–2*, Praha 1868–1869, JULIUS PAŽOUT, *Jednání a dopisy konzistoře podobojí 1562–1570*, Praha 1906, a FRANTIŠEK TISCHER, *Dopisy konsistoře podobojí z let 1609–1619*, Praha 1917–1925, a s jistou tolerancí sem lze přiřadit i *Akty jednoty bratrské*, 1–2, ed. JOSEF BIDLO, Brno 1915–1923.

Prvořadý význam mají edice provinciálních a synodálních statut: JAROSLAV V. POLC – ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ, *Pražské synody a koncily předhusitské doby*, Praha 2002 (nahrazuje zastaralou edici KONSTANTINA HÖFLERA, *Concilia Pragensia 1353–1413*, Abh. der KBGW, V. F. XII. B., Pragae 1862), pro Moravu ARSENIUS THEODOR FASSEAU, *Collectio synodorum et statutorum almae dioecesis Olomucenae, 1–4*, Rezii 1766; nyní nově PAVEL KRAFL, *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku*, Praha 2003; z vydání synod husitských ZDENĚK NEJEDLÝ, *Prameny k synodám strany pražské a táborské v letech 1441–1444*, Praha 1900.

Zvláštní místo pro církevní správu mají prameny kuriálního původu, shrnuté v edici *Monumenta Bohemiae Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia* (MBV), prodromus, 1–7, ed. ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ – LADISLAV KLICMAN – JAN BEDŘICH NOVÁK – BEDŘICH JENŠOVSKÝ – KAREL STLOUKAL – KAMIL KROFTA, Pragae 1903–2003, 6. a 7. díl vydal JAROSLAV ERŠIL s titulem, eventuálně podtitulem *Acta summorum pontificum res gestas Bohemicas aevi praehussitici et hussitici illustrantia* (pro léta 1404–1431), Pragae 1980; pro období počátků rekatolizace mají podobný význam *Acta sacrae congregationis de propaganda fide res gestas Bohemicas illustrantia, 1–2*, ed. HYNEK KOLLMANN (pro léta 1622–1624), Praha 1954.

Z domácích pramenů pro toto období jsou vydány písemnosti reformační komise z 1627–1629: ANTONÍN PODLAHA, *Dopisy reformační komise v Čechách z let 1627–1629*, Praha 1908, a TÝŽ, *Deutsche Erlässe der Reformations-Kommission in Böhmen an Bürger und andere Inwohner der Prager Städte aus den Jahren 1627–1629*, Praha 1915, dále zpovědní seznamy: ELIŠKA ČÁŇOVÁ, *Nejstarší zpovědní seznamy 1570–1666*, Praha 1973, a JOSEF VÍTĚZSLAV ŠIMÁK, *Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z roku 1671–1725, 1–3*, Praha 1919–1938, a *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, postupně vydávaný SÚA Praha od roku 1995; edici připravují různí pracovníci archivu podle jednotlivých krajů.

Ze speciálních pramenů církevní provenience k období reforem 18. století alespoň ANTONÍN PODLAHA, *Relationes super statu ecclesiae et archidioecesis Pragensis ad s. congregationem concilii ab archiepiscopis Pragensibus factae a. 1759 bis 1781*, Praha 1908, a FRANTIŠEK BEDNÁŘ, *Prameny k dějinám tolerančního patentu*, Praha 1931.

Písemnosti církevních archivů různých stupňů jsou dostupny pomocí interních a archivních pomůcek. Tiskem je vydán mimořádně důležitý *Archiv pražské metr. kapituly. Katalog listin a listů z doby předhusitské (do 1419)*, JAROSLAV ERŠIL – JIŘÍ PRAŽÁK, Praha 1956, a II. (1420–1561), Praha 1986, a stručné starší katalogy ANTONÍN PODLAHA, *Catalogus codicum manuscriptorum, qui in archivio capituli metropolitani Pragensis asservantur*, Pragae 1923, a TÝŽ, *Povšechný katalog arcibiskupského archivu v Praze*, Praha 1925, pro olomoucké arcibiskupství ANTONÍN BREITENBACHER, *Archiv arcibiskupství olomouckého*, ČAŠ, 4, 1926–1927, s. 145–163, a *Průvodce po Státním archivu v Opavě III*, Praha 1961.

Z **literatury** speciálně zaměřené na správní vývoj staršího období ZDENĚK FIALA, *Die Organisation der Kirche im Přemyslidenstaat des 10.–13. Jhs.*, in: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, Wiesbaden 1967, s. 133–143, a TÝŽ, *Správa a postavení církve v Čechách od počátku 13. do poloviny 14. st.*, SH 3, 1955, s. 64–88, ze starší literatury VÁCLAV HRUBÝ, *Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XIII. st. a jeho poměr ke státu*, ČČH, 1916–1917 (podle obsahu), z novější ještě s přihlédnutím k širším souvislostem JAROSLAV POLC, *Církevní správa v Čechách do poloviny 14. st.*, in: Tisíc let pražského biskupství, Řím 1973, s. 17–60, a přetisk ve sborníku studií téhož autora *Česká církev v dějinách*, Praha 1999, s. 29–81. Ke specifickým otázkám církevně správním a církevně politickým nejstaršího období IVAN HLAVÁČEK, *Angebliche Versuche der Přemysliden des 11. Jhs. um das Landeserzbistum in Prag*, in: Prusy-Polska-Europa, red. Andrzej Radzimiński – Janusz Tandecki, Toruń 1999, s. 35–44, pro Moravu dále LIBOR JAN, *Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojemsku*, ČMM 116, 1997, č.1, s. 39–51, a MARTIN WIHODA, *Causa Podivín*, ČMM 117, 1998, č.2, s. 279–291. Pro předpoklady církevní správy VÁCLAV VANĚČEK, *Studie o imunitě duchovních statků v Čechách do poloviny 14. st.*, Praha 1928, a TÝŽ, *K soudní imunitě duchovních statků na Moravě*, Praha 1931.

Přehled a mapové znázornění organizačního základu církevního uspořádání podal ZDENĚK BOHÁČ, *Vývoj diecézní organizace českých zemí*, in: Traditio et cultus, Praha 1993, s. 21–35, a TÝŽ, *Mapy k územnímu vývoji české a moravské církevní provincie*, Historická geografie 28, 1995, s. 183–190 (vyšlo též samostatně, Praha 1997). K nižším územním složkám ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ, *Venkovské děkanáty ve středověkých Čechách*, in: Pocta prof. JUDr. Karlu Malému k 65. narozeninám, uspořádal Ladislav SOUKUP, Praha 1995, s. 112–123, a vzorově pro jednu lokalitu alespoň FRANTIŠEK ŠEBEK, *K vývoji farní správy Pardubic v době předhusitské*, Východočeský sborník historický 2, 1992, s. 45–56.

K jednotlivým úřadům centrální správy diecézí: BOŽENA KUBÍČKOVÁ, *K počátkům pražského oficialátu*, Sborník příspěvků k dějinám hl. m. Prahy V, 1932, s. 391–479; ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ, *Úřad generálních vikářů pražského arcibiskupa v době předhusitské*, Praha 1972, TÁŽ, *Korektoři kléru pražské diecéze*, PHS 16, 1971, s. 71–111, přehled vývojových tendencí správy TÁŽ, *Vyvr-*

cholení církevně správního vývoje Čech v době Jana z Jenštejna, Sborník Jenštejn 1977, s. 59-73. Přehledně a v širších souvislostech ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ, *Církev v českých zemích na přelomu 14. a 15. století,* in: Jan Hus na přelomu tisíciletí, Husitský Tábor - Supplementum 1, 2001, s. 35-58.

K působení a podobě inkvizice naposledy ALEXANDR PATSCHOVSKY, *Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen,* Berlin - New York 1975 (s edicí pramenů), a TÝŽ, *Quellen zur böhmischen Inquisition im 14 Jh.,* Weimar 1979 (současně edice inkvizičních protokolů).

Vztahy českých zemí a kurie se speciálně zabýval KAMIL KROFTA, *Kurie a církevní správa zemí českých v době předhusitské,* ČČH 10, 12, 14, 1904-1908, podle obsahu (též zvl. otisk), a JAROSLAV ERŠIL, *Správní a finanční vztahy avignonského papežství k českým zemím ve třetí čtvrtině 14. st.,* Praha 1959, a TÝŽ, *L'Eglise de la Bohême et la Cour pontificale jusqu'au milieu du quatorzième siècle,* Communio viatorum 16, 1973, s. 163-183, pro dobu první poloviny 14. století ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ, *Pronikání kuriálního centralismu do českých zemí,* ČČH 88, 1990, s. 3-33. Ke kuriální finanční správě srv. ALEŠ POŘÍZKA, *Papežský finanční archiv a platby servicií ze zemí České koruny za Martina V. a Evžena IV.,* in: Pater familias. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Ivana Hlaváčka, red. Jan Hrdina, Praha 2002, s. 401-419.

Synodám je věnována přehledná studie ZDEŇKY HLEDÍKOVÉ, *Synody v pražské diecézi v letech 1349-1419,* ČsČH 18, 1970, s. 117-146, nověji úvodní statě k edici; přehled pro husitské období BLANKA NOŘÍŽOVÁ, *Přehled utrakvistických synod v Čechách do roku 1440,* JSH, 1978, s. 160-182, doplňky JSH, 1981, s. 282-283, a TÁŽ, *Synody táborských kněží v letech 1420-1430,* JSH, 1981, s. 203-213, a nejnovější celkový rozbor funkce husitských synod BLANKA ZILYNSKÁ, *Husitské synody 1418-1440,* Praha 1985. K závažnému institutu husitských synod v pokračujícím 15. století TÁŽ, *Synoda nebo sněm? K vztahu světské moci a utrakvistických církevních struktur v době jagelonské,* in: Doba jagellonská v zemích České koruny, České Budějovice 2005, s. 29-41. Synodami olomoucké diecéze se soustavně zabývá PAVEL KRAFL, jeho dosavadní stati k tomuto tématu autor nejnověji shrnul v úvodu k edici *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku,* práce Historického ústavu AV ČR, řada B-Editiones, svazek 2, Praha 2003.

Aspektům církevní správy husitství věnuje pozornost všechna husitologická literatura, z novější doby srov. zamyšlení JAROSLAV BOUBÍNA, *Problém teokracie v husitských Čechách,* in: Soudce smluvený v Chebu, Cheb 1982, s. 47-50. Právě tak správní poměry v období od druhé poloviny 15. století zachycuje obecně historická literatura věnující pozornost vývoji náboženských poměrů. Speciálně lze uvést JOSEF MACEK, *Víra a zbožnost jagellonského věku,* Praha 2001, ze starších prací KLIMENT BOROVÝ, *Die Utraquisten in Böhmen,* Archiv für österr. Geschichtsforschung 36, 1866, s. 241-289, kde je celkový přehled struktury a působení jednotlivých orgánů; větší pozornost byla věnována kališnické konzistoři: KAMIL KROFTA, *Boj o konsistoř podobojí v l. 1562-1575 a jeho historický základ,* ČČH 17, 1911 (podle obsahu, též zvl. otisk), JOSEF MATOUŠEK, *Kurie a boj o konsistoř podobojí za administrátora Rezka,* ČČH 38, 1931, s. 16-41, 252-291; základní údaje obsahuje úvodní partie FERDINANDA HREJSY, *Česká konfese,* Praha 1912, a rovněž KAMILA KROFTY úvod k XI. svazku *Sněmů českých,* Praha 1910; z poslední doby JIŘÍ RAK, *Vývoj utrakvistické správní organizace v době předbělohorské,* SAP 31, 1981, s. 179-206. Mladšímu vývoji v Táboře se věnuje RUDOLF TECL, *Církevní správa a náboženské poměry v Táboře během druhé poloviny 15. a na počátku 16. století (s edicí účtu táborských kostelníků z let 1509-1510),* Táborský archiv 10, 2000-2001, s. 213-279. Vymezení pojmu, účast kostelníků a vývoj do 18. století naznačila BLANKA ZYLINSKÁ, *Záduší,* in: Facta probant homines, Praha 1998, s. 535-548.

Situaci katolické církve věnuje pozornost materiálová studie ANTONÍNA MAŘÍKA, *K postavení katolické církve v Čechách v době poděbradské (Činnost katolických administrátorů za Jiřího z Polě-*

brad), FHB 7, 1984, s. 101–196, a TÝŽ, *Administrátoři a svatovítská kapitula v době poděbradské. Úřad administrátorů pod jednou a jeho představitelé*, SAP 51, 2001, s. 313–358; dále VERONIKA MACHÁČKOVÁ, *Církevní správa v době jagellonské (na základě administrátorských akt)*, FHB 9, 1985, s. 235–290; k obnově pražského arcibiskupství FRANTIŠEK KAVKA – ANNA SKÝBOVÁ, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech*, Praha 1968 a ANNA SKÝBOVÁ, *Obnovení pražského arcibiskupství, Antonín Brus z Mohelnice a koncil tridentský*. Pražské arcibiskupství 1344–1994. Praha 1994, s. 114–128. Pro Moravu srovnej *Vývoj církevní správy na Moravě*. 27. mikulovské sympozium 9.–10. října 2002, red. Emil Kordiovský a Libor Jan, Brno 2003. Cenné statě ke všem aspektům církevní správy 14.–16. století přináší sborník *Církevní správa a její písemnosti na přelomu středověku a novověku*, Z PVH XV, Praha 2003.

Základní přehled reforem v církevní správě první poloviny 17. století má FRANTIŠEK KRÁSL, *Arnošt hr. Harrach, kardinál svaté církve římské a kníže arcibiskup pražský*, Praha 1885, částečně antikvoval ALESSANDRO CATALANO, *Le Boemia e la Riconquista delle coscienze. Ernst Adalbert Harrach e la controriforma in Europa Centrale (1620–1667)*, Roma 2005. K protireformační problematice ELIŠKA ČÁŇOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620-1671)*, SAP 35, 1985, s. 486–560; JIŘÍ MIKULEC, *31.7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Čí je země, toho je náboženství*. Praha 2005. Pro následující období lze užít ANTONÍN PODLAHA, *Dějiny arcidiecéze pražské od konce XVII. do počátku XIX. století*, Praha 1917, pro Moravu příslušné kapitoly knihy RUDOLF ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století (1695–1777)*, Praha 1987 a 2003 (2. díl), v mikrosondě se syntetickým pohledem PAVLA STUCHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750. Vybrané otázky církevní správy*, Praha 2004 (základní údaje obsahují ovšem i každé církevní dějiny, naposledy VÁCLAV MEDEK, *Cesta české a moravské církve staletími*, Praha 1982). Z novějších studií s církevně správní problematikou 17.–18. století lze uvést ZDEŇKA KOKOŠKOVÁ, *Pokusy o zřízení biskupství v západních Čechách v rámci rekatolizačních snah v 17. století*, in: Z archivních depozitářů, Praha 1998, s. 46–56; PAVEL R. POKORNÝ, *Jičínské biskupství*, in: Rekatolizace v českých zemích, Jičín 1995, s. 73–84 (týká se let 1622–1624). Dále ZLATUŠE KUKÁNOVÁ, *Příspěvek k dějinám církevní správy první poloviny 17. století (na základě statistického zpracování knih svěcenců a univerzitních matrik)*, Sborník prací členů SSM SÚA v Praze 2, 1989, s. 119–169, a TÁŽ, *Hornolužický světský klérus v pražské arcidiecézi v první polovině 17. století*, Paginae historiae 7, 1999, s. 5–26. K církevní správě na úrovni děkanátů a farností VERONIKA SEMERÁDOVÁ, *Vizitační písemnosti Čechy 17. století. (Farní kostely a farní klérus pražské arcidiecéze v letech 1623 - 1694)*. SAP 47, 1997, č. 1, s. 125–204. IRENA KRČILOVÁ, *Katolická farní organizace na Pelhřimovsku v letech 1677 a 1700 ve světle farářských relací*. Vlastivědný sborník Pelhřimovska 12, 2001, s. 121–136; LENKA MARTÍNKOVÁ, *Dějiny pelhřimovského děkanství v letech 1620 až 1790*. Vlastivědný sborník Pelhřimovska 12, 2001, s. 3–46; MARTIN ZEMAN, *Farnosti a farní duchovenstvo vikariátu Blatná a Netolice ve světle farářských relací 1676 a 1700. (Příspěvek k dějinám farní správy)*. Celostátní studentská vědecká konference Historie 2000, České Budějovice 2001, s. 71–96; MICHAL ŘEZNÍČEK, *Záduší a jeho správa v Ledečském vikariátu v 17. a první čtvrtině 18. století*. ČNM-A 173, 2004, č. 1–2, s. 51–82. Pro olomouckou diecézi KATEŘINA VÁLOVÁ, *Curia episcopalis Olomucensis v raném novověku*, Olomouc 2002, k projevům josefinských reforem v centrální správě pražské STANISLAVA JÍLKOVÁ, *Pražská arcibiskupská konzistoř a její běžná agenda v roce 1784*, SAP 51, 2001, č.2, s. 359–394. Souhrnně je koncipována knížka JAROSLAVA KADLECE, *Českobudějovická diecéze*, České Budějovice 1995. K tolerančním církvím srv. edici přihlášek *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, díl 1–8, vyd. Komise pro toleranční přihlášky Poradního sboru pro historická studia Synodní rady Českobratrské církve evangekické, Praha 1995.

10.

Městská správa

PARALELNĚ S PROSAZOVÁNÍM VNITROPOLITICKÉHO VLIVU šlechty a konstituováním zemské obce došlo ve 13. století v našich zemích: 1) k formování měst jako specifických hospodářských jednotek, 2) vytvoření sítě měst jako jednotek právních a politických, vybavených v každém jednotlivém případě vnitřní samosprávou, 3) vytváření nové celospolečenské vrstvy, jež si vlastní městskou a měšťanskou specifičnost uvědomovala zatím jen ve svých špičkách, tvořených původním patriciátem největších měst.

Města se formovala na základě svých zvláštních hospodářských podmínek řemeslnických a tržních středisek, vznikajících nejdříve v tradičních centrech souvislého osídlení, a tím i správy. Toto formování lze alespoň částečně sledovat u měst vzniklých při významných **knížecích hradech** raného středověku (pozdější Staré Město pražské, Olomouc, Brno, Opava, Hradec Králové, Litoměřice). Od první třetiny 13. století byla vazba řemeslnicko-obchodních středisek na knížecí hrady nahrazena novým hospodářským rozmachem; ten si vznik obdobných center vynucoval v zájmu prosperity sledovaného hospodářského odvětví i jako jeho důsledek. Při růstu těchto druhých středisek působila vnitřní a pak i **druhá kolonizace** zemědělská (Ústí n. L., Most, Stará Plzeň, Hodonín, Přerov) i **horní podnikání** (Stříbro, Jihlava, Havlíčkův Brod). Ke své funkci byla tato centra vybavována i dalšími znaky, odlišujícími je od venkovských zemědělských sídlišť po vnější (koncentrace obyvatelstva v geograficky vymezeném a urbanisticky ztvárněném prostoru) i vnitřní stránce (specifičnost zaměstnání obyvatel a z něho vyrůstající společenské vztahy a jejich hierarchizace uvnitř města a posléze i politické a kulturní funkce města uvnitř i navenek). Kvantitativní narůstání těchto znaků směřovalo ke kvalitativní proměně v nový systém vzájemných vztahů a institucí vnitřně uspořádaných, které se navenek projevovaly jednoznačným zdůrazněním zvláštních ekonomických a sociálních znaků a zájmů obyvatelstva.

Pro tuto proměnu dozrávaly u nás (v závislosti na přechodu k peněžní formě renty) podmínky vesměs v průběhu první poloviny 13. století. V tutéž dobu zasáhla **panovnická moc**, která se krátce předtím vyrovnala alespoň teoreticky se vznikem šlechty i zvláštním postavením duchovenstva, a tím se na čas konsolidovala. Postavila jednoznačně tuto část obyvatelstva, svých původních poddaných, pod

svůj výhradní vliv a současně vymezila svůj hospodářský zájem ve vznikajících městech především na záležitosti spojené s **obchodem** (privilegia mílová, osvobození od cel a mýt, práva výročního trhu, v mladším období vedení obchodních cest, právo nuceného skladu). Včasný zásah panovnické moci vůči tvořícím se městům umožnil postupné zformování další zvláštní vrstvy svobodného obyvatelstva, jíž bylo měšťanstvo, poddané jen králi. Prozíravost panovnické aktivity vůči městskému vývoji lze chápat i jako sebezáchovnou reakci panovnické moci na šlechtický partikularismus.

Konkrétně se panovníkova aktivita projevovala a dotvářela ve vlastním zakládání nových **emfyteutických měst**, počínajícím jednotlivými případy už za Přemysla I. (Uničov) a vrcholícím v době Přemysla II. Nově zakládaná (lokovaná) města měla specifické formy vzniku: mohla být přenesena na geograficky i hospodářsky výhodnější místo (Kolín, Písek, Vysoké Mýto, Chrudim, Plzeň, Litovel) nebo vybudována ze strategických důvodů (Malá Strana, Uherské Hradiště, obě roku 1257) či založena „na zeleném drnu", tj. nenavazovala na starší „městský" vývoj, ale jen na zemědělské osídlení (Polička, Nymburk, České Budějovice). Právní forma **vysazování měst** a jednotlivá privilegia pro města zasáhla pak ovšem i ona města, jež se vyvíjela narůstáním a proměnou svých funkcí - těch je u nás většina; i pro ně bylo právní potvrzení jejich vývoje nadále rozhodující.

Do osmdesátých let 13. století byla síť měst v Čechách i na Moravě v základních rysech hotova a udržela se až do novověku. Po jejím vytvoření se i šlechta, která se již zformovala, chopila v mezích svých statků stejné zakladatelské iniciativy při vysazování vlastních **měst poddanských**. Dosavadní výhradní iniciativa panovníka v této oblasti ovšem způsobila, že jeho souhlas byl i v těchto případech nutný a že vysazování poddanského města (a stavba jeho hradeb) byly možné jen s královským svolením, daným ovšem vrchnosti, ne přímo městu. Jelikož poddanská města vznikala na šlechtických (církevních) statcích a byla osídlena poddanským obyvatelstvem, nebylo obyvatelstvo poddanských měst osobně svobodné, ale patřilo nadále mezi poddané své vrchnosti, byť se zvláštním postavením, podmíněným používáním městského práva.

Základy **městského práva** vznikaly mimo naše území a jako obyčejové normy k nám byly přeneseny nejdříve cizími kupci, kteří se jimi řídili jako svým osobním právem. Závažnou složkou těchto zvláštních zvyklostí bylo právo zvláštní samosprávy v osobě rychtáře (srov. Soběslavovo privilegium pro pražské Němce a jeho konfirmace). Původně osobní právní odlišnost kupců, kupecké právo, se u nás v první polovině 13. století už změnila v právní odlišení majetkově určených, původem cizích, zdomácnělých i eventuálně domácích obyvatel vymezeného městského prostoru, které spojovalo trhové právo a kteří začali tvořit měšťanstvo. Podíl cizí kolonizace při vzniku právních měst pak na tomto stupni domácího vývoje znamenal vyhranění skutečného městského práva, založeného na panovnickém uznání zvláštního majetkového práva patriciátu. Tyto složité vztahy a geneze městského práva jsou však při nedostatku pramenů stále diskutabilní.

Podle obou souborů městských práv (tzv. *Sachsenspieglu* a *Schwabenspieglu*) tvořila naše města dva základní **právní okruhy:** severoněmecký (též magdeburský) a jiho-

německý (tzv. norimberský). K prvnímu náležela v podstatě města ležící na sever od čáry tvořené Chomutovem, Louny, Slaným, Malou Stranou, Kolínem, Kouřimí (tato dvě města ale záhy přešla na právo jihlavské, srov. dále), Poličkou a Olomoucí (jižněji zprvu například Vlašim nebo Benešov nad Černou), k druhému města na jih odtud. Rozdíly mezi oběma okruhy nebyly velké a projevovaly se konkrétněji především v soudnictví. Města při svém založení dostávala určenu nejen základní právní příslušnost, ale i vzorová města, k nimž se měla v nejasných případech obracet pro poučení. Cestou takových naučení se udržovala v zásadě stejná podoba stále prohlubovaných právních norem v celé oblasti. Postupně se domácími stolicemi pro severoněmecký okruh stala města Litoměřice a Opava, od poloviny 14. století Olomouc, pro jihoněmecký Staré Město pražské, Brno a Jihlava. Volnější vztah mezi městy rozsáhlejší jihoněmecké oblasti způsobil, že kolem poloviny 14. století se už původní jednotná oblast rozpadla na čtyři výrazné menší domácí okruhy práv – **pražský, brněnský, jihlavský a znojemský**. Každý se dále členil podle vrchnostenské příslušnosti měst (například města biskupská) nebo krajového vztahu, na jehož základě se vytvářela řada stolic nižšího řádu (například České Budějovice, Písek, Horažďovice, Plzeň, Žatec v pražské oblasti, Hradec Králové v litoměřické, Uherské Hradiště v brněnské oblasti); podle téhož principu přecházela v 15. století některá města k jinému, místně převažujícímu okruhu, takže v 16. století již výrazně převažovala města řídící se pražským právem.

Formování domácích stolic vytlačovalo potřebu poučení v zahraničí. Žádosti o poučení byly od poloviny 14. století zakazovány panovníkem – roku 1350 a 1352 na Moravě, roku 1387 v Čechách. Vrchními stolicemi se tehdy závazně staly pro města v severoněmeckém okruhu Litoměřice pro Čechy a Olomouc pro Moravu, v jihoněmeckém Staré Město pražské a Brno. Ojediněle se i dále vyskytovaly žádosti o poučení do Magdeburku (do Norimberku nejsou doloženy vůbec nikdy).

Jednotnost městského práva v příslušném obvodu se vztahovala na královská i poddanská města bez rozdílu. Vrchnost dávala svým městům leckdy i tzv. **královské právo**, tj. plnou míru vnitřní svobody, práv a zvyklostí, jaké užívalo některé královské město v okolí, a pevně stanovila vojenskou pomoc města vrchnosti (prvně roku 1361 Bavorov a dále i v 15. století zvláště města rožmberská); neznamenalo to ovšem zrušení poddanského vztahu.

Jednotný charakter městského práva se týkal ale jen základních rysů; konkrétní dotváření zvykového souboru (při kterém působilo i římské právo) bylo záležitostí jednotlivých měst. Každé město tvořilo samostatnou jednotku, která si zachovávala své zvláštnosti, a pouze vlastní vymezení města a základní shodné vývojové tendence všech měst podmínily jejich obdobnou vnitřní strukturu, týkající se sociálních i správních vazeb a institucí.

Jen v několika málo případech jsou města nebo měšťané pojímáni **jako celek.** Vedle lineárního řazení měst v obratech jednotlivých listin, udělujících výsady, jaké mají „jiná města", je tomu tak především v základní zásadě podřízení obyvatel měst výlučně panovníkovi. Ta je vyjádřena v tzv. brněnských právech už roku 1243 a plně Václavem II. roku 1285 v listině adresované Kolínu s výslovným vyjádřením, že její obsah se má vztahovat i na další města. Král zde reagoval na změ-

nu společenské situace, kdy se prvního skutečného sněmu po smrti Přemysla II. zúčastnily i špičky měšťanů. Města již tvořila nejpevnější složku *dominia speciale*, ale sama až do husitství nedospěla k vytváření společné městské jednoty v rámci státu, která by byla analogická zemské obci šlechticů (za další případ, kdy je měšťanstvo pojímáno jako celek, je považováno až královské povolení svobodné dispozice s majetkem včetně svobodného testamentu a rozšíření dědického práva pro měšťany z roku 1372 a úprava městského bernictví; vždy tedy tento postoj zaujímal panovník). Souvisí to s vnitřní **sociální strukturou** každého města a rolí jednotlivých složek jeho obyvatel i se vznikem a dotvářením podoby samosprávy, na které se města musela soustředit nejdříve.

Vlastní nositel společného sebeuvědomění měšťanstva, původní, rodový, radní **patriciát**, totiž poté, co vytvořil formy městské samosprávy jako předpoklad své širší seberealizace (a po neúspěchu pokusu o proniknutí do sféry řízení země na počátku 14. století) kolem poloviny 14. století zanikl; nový (druhý) patriciát, vytvářející se až ve druhé polovině 14. století a tvořící asi deset procent obyvatel města, dozrál k podobné funkci až v husitství.

Střední městské vrstvy, k nimž patřila široká skupina majetkově a sociálně diferencovaného řemeslnického, ale i obchodnického a dalšího obyvatelstva, tvořící asi 50–70 procent obyvatel města, se zřetelněji konstituovaly až kolem poloviny 14. století. Jejich nižší hospodářská schopnost a aktivita se odrazily i v lokálním a cechovním zřízení, kterým se tato vrstva realizovala a kterým směřovala jen k účasti na vládě ve městě. Uvnitř města byly střední vrstvy dynamickým elementem; z hlediska formování celoměstského povědomí a politických aspirací však jejich uplatnění podpořilo roztříštění a izolaci městských jednotek, které se vedle šlechty a panovníka nedokázaly v 15. a 16. století prosadit, respektive udržet ve vedení země.

Městská chudina, tvořená závislými výrobci i nejrůznějšími služebníky, žebráky atd., tvořila asi 30–40 procent obyvatelstva jednotlivých měst. Nevytvořila nikdy vlastní politický program, v krizových situacích však radikalizovala střední vrstvy. Uvnitř měst byla bezprávnou skupinou.

Základní složení městských komunit (další skupiny obyvatelstva měst tvořili židé, asi jedno až pět procent, duchovenstvo, asi tři procenta, poněkud odchylné postavení měli obyvatelé předměstí a eventuálně vsí na městském území) bylo analogické složení celé společnosti: jako v celé zemi bylo nositelem politických tendencí, programů a tvůrcem správních orgánů panstvo, které do husitství ovládalo zemskou správu výlučně, byl takovou složkou ve městech původní patriciát. Král byl ovšem nadřazen v obou případech, země i měst, a v obou se nejaktivnější složky obyvatelstva, panstvo i patriciát, snažily o omezení jeho pravomoci a zásahů a jejich nahrazení vlastními samosprávnými centry.

Nejstarší podoba **správy uvnitř města** v sobě zahrnovala dva prvky, královský a samosprávný.

Panovník jako pán města (stejně jako později vrchnost ve městech poddanských) měl v každém jednotlivém městě svého zástupce, jímž byl **rychtář** (*iudex, advocatus, voigt, solta*). Při nově vysazovaných městech jím býval lokátor, u ostat-

ních měst osoba, jež v nich měla podobnou právně organizující roli. Rychtář je v našich městech s termínem *iudex* prvně doložen v Uničově roku 1234, zatímco nejstarší uničovská listina z roku 1223 označuje rychtu, kterou obdržel lokátor, ještě termínem *advocatia*. Rychta (*domus iudicii*) byla ve městě výsadním domem nadaným hospodářskými výhodami (daňovými úlevami, spojením s masnými krámy, krčmou, svobodnými lány v obvodu města). Úřad rychtáře obsazoval panovník pronájmem rychty časově určeným, doživotním nebo dědičným; v tomto smyslu jmenoval král rychtáře měst až do husitství. Jako královský zástupce ručil rychtář především za mír a pořádek ve městě včetně dodržování právního řádu. Konkrétně mu podléhalo soudnictví, odkud odváděl pánu města pokuty, z nichž si ponechával podíl. Městské soudnictví se vztahovalo na všechny záležitosti týkající se měšťanů, patřily k němu i spory měšťanů o statky ležící mimo město (až po polovině 14. století se ustálil úzus, že spory zpupných statků náležejících měšťanům patří před soud zemský) a městské soudy měly právo zakročit i proti šlechtici, pokud se provinil ve městě. Měšťan osobně nemohl být souzen jiným soudem než městským a pouze měšťanem.

Rychtář byl hlavní osobou u všech **typů městských soudů.** Nejvýznamnější z nich byl tzv. **zahájený soud** (*iudicium bannitum, contestatum, vigorosum*), tj. slavnostní městský soud, zahájený zvláštním ceremoniálem, jehož usnesení zaručovala klatba stíhající jeho porušení. Konal se veřejně čtyřikrát ročně o suchých dnech, výjimečně i častěji, v malých městech jen jednou ročně. Na něj časově navazoval obvykle tzv. zavitý soud, **posudek** (*subiudicium, iudicium peremptorium, cauda iudicii*), vyřizující kompetenčně tytéž záležitosti, a to případy nevyřízené na zahájeném soudu nebo záležitosti méně důležité. U obou typů soudů rychtář vedl soudní řízení, ručil za ně a za jeho finanční stránku a vykonával rozsudky. Především v době trhů se konaly také pravidelné rychtářovy denní soudy, kde se řešily drobné přestupky proti pořádku ve městech. Ojediněle měl tuto službu v kompetenci zvláštní tržní rychtář.

Ode všech typů městských soudů bylo možné odvolání k panovníkovi, ve většině měst konkrétně k podkomořímu, po roce 1337 k městskému hofrychtéři (u poddanských měst k pánu města). Odvolání byla vyřizována při příležitosti každoroční návštěvy podkomořího ve městech na **výročním soudu** (zde byly většinou vyřizovány i případy provinění šlechticů ve městech) spolu se všemi nejdůležitějšími záležitostmi týkajícími se celého města.

Samosprávný prvek ve městech se projevil už v počátcích městského soudnictví, když panovník zaručoval měšťanům vyřizování všech provinění, zprvu s výjimkou hrdelních zločinů, jejich silami (*ut... omnes culpas... inter se et apud ipsos iudicarunt*). Podobně jako u zemského soudu se i u soudu městského záhy ustavil z měšťanů rozhodujících spory sbor **přísežných** (*iurati*), vybraných ostatními a králem potvrzených, kteří řádný výkon své zvláštní funkce stvrzovali přísahou. Na zahájeném soudu zasedali ve čtyřech vyhrazených lavicích a měli tu úlohu úředních svědků při nesporném řízení, zvláště při majetkových převodech, a vlastních nálezců práva při řízení sporném. Objevují se v pramenech pro významnější města kolem poloviny 13. století (v Brně roku 1243, na Starém Městě pražském roku 1258).

Úloha přísežných jako orgánu městem (tj. nejaktivnějšími měšťany) voleného se však neomezovala jen na soudní úlohy, ale vztahovala se záhy i na řízení všech vnitřních záležitostí, které byly společné celému městu, vznikající městské komunitě (*tota communitas civium*). Přitom tuto komunitu tvořily zprvu především bohaté kupecké vrstvy, vědomé si specifičnosti městského (ve srovnání s venkovem) života. Vnitřní konsolidace patriciátu jako vedoucí složky ve městě a za město odpovědné je předpokladem zformování a samostatné činnosti **městských rad**. Určitou stabilitu poměrů vyžadovaly především zájmy kupců; patriciát tak ve vlastním zájmu přejímal odpovědnost za tyto nejvlastnější samosprávné záležitosti zprvu mezi sebou a pak i mezi ostatními složkami obyvatel města. Patriciát k takovému vědomí sounáležitosti městské komunity, schopné převzít odpovědnost za celek města, dospěl v přechodných obdobích zeslabení královské moci (eventuálně v době její absence), kdy také mizela záruka královské ochrany a působení rychtáře ztrácelo opodstatnění. Vnějším projevem zformované a vlastními představiteli vybavené městské komunity bývá většinou existence **městské pečeti**.

Zárodky rad byly personálně totožné se sborem přísežných, nejstarší terminologie také nerozlišuje mezi přísežnými (*iurati*) a konšely (*consules, scabini*). Teprve v průběhu druhé poloviny 13. století, současně s počátky ustrnutí městského soudnictví, došlo ve velkých městech k důslednějšímu odlišování soudních a správních funkcí téhož sboru, a tím i k vyhraňování rady jako zvláštního sboru, rozdílného od přísežných. Průběh tohoto procesu v jednotlivých městech je v pramenech obtížně sledovatelný. Z vnějších znaků na jeho ukončení ukazuje obvykle žádost města o povolení **stavby radnice** a ustavení vlastního městského písaře. U menších měst probíhal tento proces až od 14. století i později; někde se do husitství rada jako zvláštní instituce ještě neosamostatnila a zůstala personálně totožná se sborem přísežných.

Po dokončení zformování rady došlo ve velkých městech k další fázi vývoje městské autonomie (ve velkých městech od konce 13. století, v menších později), která směřovala k omezení a zatlačení významu rychtáře jako zástupce pána města, respektive k nahrazení všech jeho funkcí samosprávnými orgány města, v důsledku toho k omezení vlivu pána města vůbec a k osamostatnění měst. Do těchto důsledků nebylo emancipační úsilí měst u nás do husitství nikdy dovedeno a k jejich dočasnému vymanění ze závislosti na panovníkovi došlo jen v průběhu husitství. Součástí tohoto procesu byl ale ústup významu **rychtáře** v průběhu 14. století ve většině měst. Projevem zmenšeného významu rychtáře a zeslabení jeho závislosti na králi byl přechod od jeho jednotlivého jmenování králem k dědičnosti úřadu (i formou výkupu rychty měšťanem). Od poloviny 14. století začíná být rychtář už i v adresách panovnických listin uváděn až na druhém místě. V jednotlivých případech usilovala města o přímé převzetí rychty městem, a tím jmenování a podřízení si rychtáře: roku 1228 si rychtáře zřejmě pod vlivem uherských právních zvyklostí volil Hodonín (listina je nejnověji datována až k roku 1238), roku 1307 Znojmo, roku 1319 Kadaň, roku 1327 Písek, roku 1331 Domažlice atd. V dalších letech však ani v těchto městech volba rychtáře není prokázána, šlo

vždy jen o dočasné uvolnění ze závislosti na panovníkovi; ze všech našich měst bylo výjimkou nakonec jen Brno, které roku 1376 svou rychtu vykoupilo, a tím na ně jmenování rychtáře nadále přešlo. V ostatních městech podobná situace nastala až v 15. století.

Rady jako vlastní samosprávné orgány města, nakonec nejdůležitější, byly voleny městskou komunitou patriciátu a králem, respektive podkomořím **potvrzovány**. Toto „sázení" rad bylo vždy důležitou složkou správní činnosti podkomořího, vykonávanou při výročních soudech spolu s rozhodováním odvolání z městského soudnictví a vyhlašováním příkazů a žádostí panovníka. Místo volby rady předními měšťany byla záhy nová rada navrhována odstupující, přičemž byla měněna jen část konšelů. Zvyklost měla zaručit kontinuitu a řádný chod správy města, vedla ovšem k uzavřenosti patriciátu a jeho vlády, a případná sociální hnutí ve městech 14. století směřovala proto právě k ovládnutí rady středními vrstvami.

Volba za **konšela** byla zásadně vázána na plné městské právo, které měl pouze ten z obyvatel, který ve městě trvale sídlil, vlastnil v něm nemovitost, a proto platil městský census (s městem trpěl; tj. skutečný měšťan v protikladu k obyvatelům města). Další požadavky na kvalifikaci konšela si stanovovala města sama (většinou šlo o majetkovou hranici, minimálně tříleté měšťanství a vyloučení tzv. nečestných řemesel). Konšelé se v předsednictví rady střídali, předsedající konšel byl **purkmistr** (*magister civium, bürgermeister*). Na početnosti rady (čtyři až 12 členů podle velikosti města) pak závisela délka funkčního období purkmistra. Nejstarší doklad funkce purkmistra je u nás z roku 1281 (Litoměřice a Znojmo), pravidelně je doložena až ve 14. století.

Rady se scházely k pravidelným neveřejným **ranním schůzkám** (*maniloquia*), konaným původně v domech konšelů, jakmile byla k dispozici **radnice**, pak zásadně tam. Do radnice byla trvale přenesena také činnost městského písaře, byla v ní umístěna truhla s městskými privilegii, městské knihy, pečetidlo, městské finance, nakonec tam přesídlil i rychtář; v radnici se tak soustředil výkon všech důležitých správních funkcí města a jeho politické snahy. V maniloquiích byly vyřizovány všechny běžné i důležité záležitosti, které rada měla ve své **kompetenci.** Patřilo do ní nakonec řízení veškerého městského života v nejširším smyslu, přijímání měšťanů, výkon veřejné a policejní správy, řízení městského hospodářství (především řemesel a organizace trhů), důchodů a jmění a nakonec i soudnictví. Ve všech těchto oblastech si města stanovovala (v hranicích vymezených zásadní příslušností k právnímu okruhu) vlastní právní řád; normativní usnesení rady, městské statuty, byly uvnitř města závazné a mohly zasahovat všechny obory činnosti rady s výjimkou soudnictví, kde obdobnou funkci měla závaznost jednou vyneseného rozsudku pro další obdobné případy.

Městskými statuty byla upravována především oblast **veřejného pořádku** ve městech (různé zákazy nošení zbraní, vycházení v noci bez světel, bezpečnostní, stavební, požární předpisy atd. včetně ustanovování hlídek a pořádkových služeb k dohledu na dodržování vydaných nařízení).

Na radě závisela zásadně úprava **řemeslnické činnosti** ve městech. Šlo tu o povolování řemesel ve městě i o dohled nad nimi ve smyslu jakosti jejich výroby.

Mistři řemesel skládali radě přísahu a radou byli také někteří z nich vybíráni jako mistři odpovědní za úroveň a chod určitého řemesla, rada stanovovala řemeslnické pořádky. Ve 14. století se začaly formovat podle řemesel **cechy**, které měly původně podpůrný a společenský charakter; až postupně na ně přecházela také volba přísežných mistrů (byli voleni celým shromážděním do čela cechů k řízení cechovních záležitosti), ale do husitství cechy zásadně ještě úpravu řemeslnické činnosti nepřevzaly a řemesla (jejich provoz byl také dosud možný i mimo cechy) zůstala ještě v přímé kompetenci rady.

Zásadní úprava **obchodu** ve městech zůstala od počátku 13. století vyhrazena panovníkovi; v kompetenci rady bylo jen praktické provádění obchodu a jeho zabezpečení, a to opět statutární činností (mezi městskými statuty nejrozsáhlejší). Rada určovala způsob a personální zajištění nejrůznějšího dohledu na trzích na správné ceny, míry, váhy tím, že jmenovala dohližetele (*mensuratores, ponderatores*) a kontrolovala jejich činnost.

Správa **městských důchodů a jmění** byla důsledkem odpovědnosti rady za město i vůči panovníkovi, jímž byla finanční schopnost měst stále vyžadována. Ve společném majetku města byly některé pozemky a významné stavby, sloužící městu jako celku (radnice, mosty, hradby), eventuálně další zvláštní zařízení (orloj), jejichž provoz včetně jmenování a vyplácení zřízenců k jejich obsluze a stavební údržba byly plně v rukou rady a jí financovány. Poplatky z provozu těchto zařízení (například mostné) k finančnímu krytí nestačily, takže si města vybudovala poměrně složitý systém komorní správy, jehož účelem bylo zajištění dostatečných finančních zdrojů pro vlastní potřeby (kromě staveb i náklady na plat písaře, na pomocné služby, poselstva, dary, reprezentaci atd.) i pro potřeby panovníka. Rada nakonec sama vybírala všechny daně a poplatky, které od měst vyžadoval král, soustřeďovala je ve své pokladně a odtud pak v určitých termínech předávala podkomořímu nebo zvlášť určenému písaři komory.

Souvisí s tím i proměna městského **censu** (úroku, šosu) v polovině 14. století z původního poplatku z městiště v pravidelnou roční daň všeho osedlého obyvatelstva města. Platil se z vlastního města, předměstí i městských (šosovních) vesnic a jeho daňovým základem byla stále nemovitost ve městě nebo přiměřený lán; byl tedy specifickou městskou formou pozemkové obecné berně.

Speciální berně jako druhý plat měst panovníkovi byla ukládána nepravidelně a teprve v době Václava II. se i ona změnila v každoroční daň měst. Větším rozsahem daňového základu (platila se i z řemesel a movitého majetku) byla speciální daň také mnohem vyšší než census, stanovený při založení města jako emfyteutický plat.

Města vybírala nakonec obě finanční sumy pro krále společně s městskou daní, **lózungou**, ukládanou městem samým pro jeho vlastní potřeby, jejímž daňovým základem byl odhad nemovitého i movitého jmění všech obyvatel města, tedy včetně řemeslnických a drobných obchodních provozů. Z úhrnu vybrané sumy pak město financovalo jak vlastní potřeby, tak odvádělo platy králi, které z tohoto hlediska tvořily zvláštní položku městských výdajů. Kolem poloviny 14. století přešly do majetku města v důsledku opakovaných postoupení nebo pronájmů už

většinou i poplatky z masných a chlebových krámů, mlýnů, krčem, skladů, často i ungelt, ližné (*schrotamt*, dávka z piva a vína), náležející původně králi. Král ve zvláštních případech přenechával městu na určitou dobu i výnos speciální berně (požáry, válečné nebo živelní zpustošení a z něho plynoucí nutnost oprav). Celé hospodaření se všemi vybranými finančními zdroji a jejich další použití byly pod vrchním dohledem rady a byly zaznamenány v městských finančních knihách radního (městského) písaře.

Především v oblasti řízení celého hospodářství města se vyvinulo pravidelné **skládání účtů** odstupující radou, a to oběma stranám, jimiž byla rada vybírána a jimž odpovídala: městské komunitě (v konkrétní podobě městským starším, *seniores civium*, předním, bohatým měšťanům, často, zvlášť u měst magdeburského práva, vystupují v této funkci bývalí konšelé) a králi (konkrétně podkomořímu, který při ustanovování nové rady kontroloval výsledky činnosti rady odstupující).

Jelikož finanční schopnost měst, konkretizovaná odváděním daní a závislá na jejich celkové ekonomické síle, byla pro pána města nejdůležitější, vydělila se také z královských měst zvláštní skupina hospodářsky (i společensky a politicky) nejvyspělejších měst, zvaných **města privilegovaná** (Staré Město pražské od roku 1331, Nové Město pražské od roku 1348 a Kutná Hora od roku 1363), která neplatila pravidelné městské daně (speciální berni ani census), ale poskytovala panovníkovi různou pomoc podle jeho okamžité potřeby. Předpokládalo to jak dokonalejší řízení vlastního městského hospodářství, neboť město muselo být schopno požadované sumy králi v krátké lhůtě opatřit a dodat, tak bezprostřednější styk těchto měst s králem. Proto u nich zcela odpadla činnost podkomořího a všechny jeho jinde obvyklé funkce zde přejímal přímo osobně panovník, který tím měl zaručen přímý kontakt, dohled a vliv v politicky nejdůležitějších městech.

Na stejném základě odvádění berní a správního dohledu podkomořího se z královských měst vydělila skupina **měst věnných**, jejichž finanční zdroje byly určeny pro českou královnu a v nichž dohled vykonával její zvláštní podkomoří. Královna je přejímala do své správy při ovdovění, od roku 1400 při své korunovaci, jinak se tato města vracela pod správu podkomořího krále.

Naproti tomu ne zcela vyhraněná skupina **měst horních** se od ostatních lišila zásahy urburéře, respektive mincmistra do své vnitřní správy.

Radní soudnictví se vyvíjelo nejpomaleji, jelikož si zahájené soudy dlouho udržovaly svůj význam především v záležitostech majetkoprávních, kde veřejnost soudních jednání zaručovala svědectvím přítomných měšťanů jejich platnost. *Maniloquia* byla neveřejná; někdy tu ale konšelé projednávali složitější majetkové věci a častějším opakováním takových jednání se postupně vyvinul nárok rady na vlastní vyřizování soudních záležitostí. Pro měšťany bylo jednání v radě výhodné, neboť zasedala denně a celé řízení bylo neformální. Chybějící svědectví přítomných bylo nahrazeno kvalifikovanými svědky a hlavně pak zapisováním jednání do knih vedených pod autoritou rady. Přechod soudnictví (vždy především nesporného) na radu tak souvisí s překonáním starších právních zvyklostí přinesených s emfyteuzí a jejich nahrazením vyspělejším právem pozdního středověku, založeným na písemném svědectví. Je však vždy podmíněno nespornou autoritou rady

uvnitř města, která je sama schopna zaručit autenticitu svědectví o majetkových převodech. Proto se přesun soudnictví na radu do husitství udál jen ve velkých městech, v menších (a samozřejmě poddanských), kde dosud nedošlo ani k oddělení rady od soudu, zůstalo soudnictví (i knihy o něm vedené) rychtářským.

Rada tak byla vlastním samosprávným orgánem města ve všech oblastech jeho života (z toho důvodu na ni přecházela i správa specializovaných nebo mimořádných záležitostí jako sirotčích, špitálů apod.) a představitelem města navenek, v naprosté většině měst jediným.

Až ke konci 14. století se jako další samosprávný orgán měst vytváří **městská obec** (*tota communitas civium*), tvořená širším shromážděním měšťanů včetně osedlých řemeslníků. Obec byla svolávána původně výjimečně k vyslovení souhlasu s důležitými opatřeními rady, především finančními, alespoň na Starém Městě pražském se však koncem 14. století změnila už v kontrolní orgán, jehož vliv se uplatňoval i při zastupování města navenek.

Některé skupiny obyvatel ve městech však stály zcela mimo dosah městské správy a měly uvnitř města zvláštní postavení (z plného městského práva byli vyňati i obyvatelé předměstí, i když s městem trpěli, a šosovních vesnic). Z městského práva byli vyňati především **židé** na základě zvláštní královské ochrany, která se formulovala v polovině 13. století. Byli *servi camere* a jejich postavení upravilo prvně privilegium Přemysla II. z roku 1254 (pro Staré Město pražské, roku 1268 pro Brno, ve 14. století platné obecně). Na jeho základě byli židé vyňati ze soudnictví rychtáře (a později rady) města a podřízeni přímo králi, případně zvláštnímu židovskému rychtáři, jímž býval zprvu křesťan, ale záhy do této funkce král zvlášť jmenoval rabína. Před jeho soud patřily i žaloby křesťana proti židovi, naopak žaloby žida proti křesťanovi patřily před soud městský. Židé byli vyloučeni z městského obchodu, směli však ve městech získávat nemovitosti a s městy zásadně trpěli. Králi platili jako *servi camere* i zvláštní židovskou daň, vybíranou jednotlivě obcemi a jejich silami. Jí bývalo odůvodněno i splácení královských dluhů „na židech“.

Mimo městskou správu bylo dále **duchovenstvo** žijící ve městech a jeho služebnictvo; vedle farního kléru šlo zvláště o členy městských klášterů podléhající svým církevním nadřízeným. Jejich služebníci, případně přímo poddaní těchto klášterů, žijící na území města, patřili však pod vrchnostenskou správu svého klášterního pána. Větší a početnější celky pod takovou klášterní správou se v 15. století vyvinuly v tzv. zvláštní místní práva.

Vlastní samosprávu uvnitř Starého Města pražského měla dále **univerzita**, jejíž členové, profesoři i žáci, podléhali ve všech civilních a trestních věcech výlučně orgánům univerzity. Jejím nejvyšším představitelem byl rektor, volený zástupci čtyř univerzitních národů původně na jeden rok, záhy na půl roku. Jeho pomocným orgánem byla univerzitní rada, složená ze dvou zástupců každého národa, pouze mistrů (širší rada ze čtyř zástupců), která záhy zatlačila do pozadí shromáždění všech členů univerzity (*congregacio universitatis*). Analogickou samosprávu měly i čtyři fakulty (v čele byl od roku 1368 na půl roku volený děkan s fakultní radou) s vlastní disciplinární (ne už soudní) pravomocí, které vydávaly svá statuta a samy udělovaly grady (roku 1372 se oddělila právnická fakulta v samostatnou

univerzitu s vlastním rektorem, radou a s vlastním soudnictvím). Koleje jako domy ve vlastnictví univerzity, v nichž mistři bydleli a konali přednášky, měly společné hospodářství pod vedením voleného probošta (studentské koleje pod vedením direktora).

V **husitském období** došlo uvnitř správy husitských měst k některým závažným změnám. **Rychtář** jako královský zástupce ve městech ztratil při nefungování královské moci zcela své opodstatnění. Husitská města v tomto období vesměs převzala rychtu a rychtáře sama jmenovala. Tím se rychtář dostal do naprosté závislosti na radě a stal se výkonným orgánem rady, radním zřízencem pro pořádkovou službu ve městě.

Mimořádný význam uvnitř měst měla v husitském období **obec.** Proměnila se ve svém složení, protože na počátku hnutí zahrnovala všechno městské obyvatelstvo, nejen plnoprávné měšťany, které vykonávalo přímý vliv na složení a rozhodování rady. Vypjatá revoluční situace se ale dlouho neudržela a ještě ve druhé polovině dvacátých let se začala rozlišovat velká obec, stále řidčeji svolávaná, a obec, která byla shromážděním pouze měšťanů; její složení bylo ovšem proti předhusitské obci změněno novou skladbou majitelů domů ve městech. Z této obce nabyli zvláštního významu **starší** (*senior communitatis*), kteří se alespoň v pražských městech proměnili z bývalého pasivního kontrolního orgánu v poměrně samostatnou politickou a organizační složku, reprezentující střední husitské vrstvy měšťanů proti samovládě hejtmanů a kněží.

Z válečné situace konečně vyplynulo i rozdělení měst na čtvrtě (na Novém Městě pražském provedené týž den jako defenestrace), z nichž každá byla podřízena hejtmanovi jako vojenskému veliteli. Rozdělení pak válečnou situaci přetrvalo a uplatňovalo se i při vybírání dávek.

Mimo tyto změny fungovala i v husitských městech nadále běžná správa v omezenějším rozsahu, úměrném mimořádné situaci v zemi. Role a působnost rady v politické oblasti značně vzrostly (o sázení rad a dalších panovníkových právech ve městech v tomto období srov. v kapitole o husitství).

Poddanská města v husitském období často jen změnila majitele, v jejich správě se tato změna vesměs neobrazila. Jen ve výjimečných případech využila některá města husitské období ke svému povznesení mezi města královská (Český Brod, Prachatice a svým spojením s Novým Městem pražským přechodně i Vyšehrad).

V **katolických městech** na Moravě i v Čechách pokračoval vývoj bez zásadních zvratů. Vzrostl však význam těchto měst jako mocenské opory katolické strany, a tím se posiloval dále vliv rady na úkor rychtáře.

Od husitství do roku 1547. Města, která byla v husitství jednou z vedoucích politických sil v zemi, se s obnovou královské moci svých zisků nevzdala. Z revoluce vyšla hospodářsky posílena a zakupováním venkovských zpupných i lenních statků i v následujících letech jejich prosperita dále vzrůstala. V průběhu husitství se většinou zbavila své závislosti na panovníkovi, rozvinula svou samosprávu a v řízení země se postavila na sněmech po bok oběma šlechtickým stavům jako jejich rovnocenný partner, jako nový stav.

Po nastoupení Zikmunda Lucemburského na český trůn se **královská práva** vůči městům uplatnila pouze ve formálním potvrzování členů městských rad, v přísahách konšelů králi a v povinnosti měst odvádět králi peněžité dávky, tedy ve zvyklostech zachovaných do jisté míry i za husitství. Zikmund se naopak zavázal obsazovat podkomořský úřad pouze měšťanem Starého Města pražského a uznal účast měst na sněmech. Za své vlády se sice snažil on i Albrecht Habsburský královská práva restituovat i vůči městům, ale bez valného výsledku. Za bezvládí po Albrechtově smrti naopak síla a vliv měst ještě stouply a symbolicky vyvrcholily přijetím Jiřího z Poděbrad za „správce a ředitele pražských měst", což mu umožnilo ovládnout zemi, a jeho volbou králem na staroměstské radnici za převahy zástupců měst. Jako král pak Jiří uděloval městům četná privilegia hospodářského i správního rázu (omezení královského práva odúmrti, povolování nových trhů, důchodů, svobodné rychty, polepšení pečeti a znaku). K obratu došlo až za Vladislava Jagellonského koncem sedmdesátých let let, kdy vzrůstalo napětí mezi šlechtou a městy.

V polovině osmdesátých let se **zápas mezi městy a šlechtou** dostal do stadia ostrých konfliktů a města v něm byla vesměs v defenzivě. Zápas měl složku hospodářskou (likvidace mílového práva měst, jejich výrobního a prodejního monopolu na vaření piva, hospodářsky podmíněným sporným bodem bylo i vyžadování zběhlých poddaných) a politickou. V ní šlo o účast měst na zemském soudu, podloženou vzrůstem pozemkového majetku měst, a především o jejich účast na sněmech.

Už od roku 1454 zemský soud připouštěl koupi zpupného statku měšťanem jen se svolením krále a vklad do desk jen se souhlasem celého soudu (s výjimkou Prahy a Kutné Hory). Od roku 1487 byl podkomořský úřad obsazován rytíři. K popření účasti měst na sněmu, tedy jejich stavovského charakteru, došlo až ve znění vladislavského zřízení zemského roku 1500, na němž se města nepodílela a které při sněmovním hlasování odmítla. Argumentem šlechty byla příslušnost měst ke královské komoře, a tedy jejich nesvoboda, a dále to, že svůj stavovský charakter nemohou prokázat žádným privilegiem. Ve sněmovním projednávání stížností obou stran roku 1502 se Vladislav přiklonil jednoznačně na stranu šlechty. Zápas však na pozadí politických zvratů a vývoje pokračoval a v otázce sněmovního hlasu byl uzavřen prakticky roku 1508, kdy města získala zápis do desk o právoplatnosti svého hlasu v záležitostech, které se jich týkají. **Svatováclavská smlouva** z roku 1517 v tomto směru jen ustanovení z roku 1508 opakovala; pro města znamenala zisk jen v jasném rozlišení soudní příslušnosti městského a zemského soudu, respektujícím starší stav. Hospodářské záležitosti byly vyřešeny ve prospěch šlechty s výjimkou odročeného (na šest let, ale nikdy formálně nevyřízeného) řešení otázky práva vařit pivo.

Vývoj sporu o stavovský charakter **moravských měst** byl méně dramatický a kratší. K účasti na sněmu došlo až roku 1440, ale napětí mezi šlechtou a městy tu vzniklo dříve a bylo vyřešeno již roku 1484. Spor se tu netýkal sněmovního hlasu, ale práva měšťanů na svobodný vklad zpupného statku do desk, práva šlechty na koupi zboží ve městě a přijímání poddaných ve městech. Třetí bod byl vyře-

šen kompromisem (poddaní mohli být ve městech přijati jen na základě propouštěcího listu), první dva ve prospěch měst: svobodný vklad byl městům zaručen a šlechtic se ze statku koupeného ve městě odpovídal před městským soudem. Dohoda byla králem potvrzena roku 1493, nově uzavřena roku 1532 a potvrzena znovu Ferdinandem I. roku 1546.

Všechny spory českých i moravských měst se šlechtou se týkaly pouze měst účastných na politických právech městského stavu, tedy měst **královských a věnných,** v jejichž vymezení se mnoho nezměnilo. Počet královských měst v Čechách kolísal kolem třiceti, na Moravě poklesl v důsledku častých zástav z původního vyššího počtu ve 14. století na jedenáct a nakonec na šest královských měst (Olomouc, Brno, Jihlava, Znojmo, Uherské Hradiště, Uničov). Ke třem privilegovaným městům v Čechách přibyla v letech 1507–1534 také Malá Strana. Skupina věnných měst dosáhla roku 1569 konečného počtu devíti. Vyčlenila se definitivně z královských měst a stala se trvalou organizační složkou poté, kdy roku 1603 zůstala nadále (po smrti Marie Španělské, manželky Maxmiliána II.) pod správou zvláštního podkomořího věnných měst, i když v tu dobu nebyla žádná královna.

V 15. a 16. století značně vzrostla skupina **měst komorních,** tvořená městy v přímém majetku krále, jež však nebyla městy královskými a nebyla účastna politických práv městského stavu. Šlo o města a městečka v komplexu královského majetku, tvořící spolu s ním královskou komoru a ve své správě podléhající české komoře. Počet těchto měst vzrůstal hlavně tím, že se mnohá poddanská města z poddanství vykoupila, i tím, že významnější komorní vsi byly v důsledku intenzivnějšího komorního hospodářství povyšovány na městečka.

Tato doba je hlavním obdobím rozvoje **poddanských měst.** Souvisí to přímo s hospodářským podnikáním šlechty, která do měst svých dominií soustřeďovala řemeslnou výrobu a obchod, vyhrazené dosud městům královským. Rozvoj svých měst také podporovala a zajišťovala obdobnými privilegii, jaká měla města královská. Počet poddanských měst byl rozmnožován také dlouhotrvajícími zástavami královských měst menšího významu, jež se tak stala nakonec majetkem vrchnosti.

Vnitřní správa jednotlivých měst zůstala obohacena v důsledku trvalého poklesu **významu rychtáře** po převzetí rychty radou během husitství. Pokusy Ladislava Pohrobka o obnovu významu rychtáře jako královského zástupce města jednotlivě likvidovala splácením určité sumy panovníkovi jako výkupného za rychtu (Staré Město pražské už roku 1456). V průběhu 15. století vykoupila rychtu i katolická města (Plzeň roku 1480, Jihlava roku 1505) a koncem 15. a 16. století i některá významnější města poddanská (Nový Bydžov v roce 1493, Turnov roku 1537), takže se touto cestou stal rychtář fakticky ve všech městech závislým na radě, která ho využívala především pro pořádkovou a policejní službu ve městě. Jako pozůstatek původní funkce zůstaly rychtáři některé úkoly při výsleších v trestním soudnictví.

Soudnictví přešlo ve městech na **radu** (samostatnější význam si rychtářské soudy podržely v městech severoněmeckého okruhu), která se tak stala jediným představitelem města odpovědným za jeho vnitřní život i politické postoje. Přitom ustanovování rady podle staršího úzu navržením radou odstupující bylo

v podstatě v rukou města samého (jen ojediněle, ve slezských městech, se domohly práva navrhovat členy rady také cechy), potvrzení bylo právem pána města. Obě pražská města obdržela roku 1502 privilegium, podle kterého jejich rady mohl panovník potvrdit i pouze písemnou formou, a v letech 1514–1547 měla obě města zcela výjimečné oprávnění volit si své rady s konečnou platností sama, prostřednictvím zvláštních sborů volitelů a za předsednictví městského kancléře (o něm srov. dále); totéž právo měla v letech 1515–1534 rovněž Malá Strana.

Počet **konšelů** závisel na velikosti města, v královských městech jihoněmeckého okruhu jich bylo nejčastěji dvanáct, v malých městech čtyři až osm, v pražských městech 18. U měst severoněmeckého práva se původně rozlišovalo mezi vlastní radou (o čtyřech až šesti konšelích) a soudními přísežnými, kterých bývalo sedm až jedenáct; ojediněle v 15., vesměs v 16. století se i přísežní počítali k jednotné radě. Podmínky členství v radě byly v tuto dobu určovány speciálně národnostními a náboženskými požadavky. V předsednictví rady se konšelé dále střídali, první purkmistr v roce byl zván **primas**, primátor, a připadla mu správa městského hospodářství, na které v konečné instanci dohlíželi **starší** jako zástupci komunity. S rozvojem městské administrativy se městský (radní) **písař** stal pravidelným zaměstnancem v každém městě. V menších městech býval současně správcem městské školy, ve velkých městech byly už v činnosti početněji obsazené stálé kanceláře. Písař Starého Města pražského užíval v návaznosti na význam staroměstské kanceláře za husitství od doby Jiřího z Poděbrad titulu **městského kancléře**.

Městská obec si v 15. století ještě uchovala význam, který vystupoval do popředí hlavně při napjatých situacích (v pražských městech roku 1483). Od počátku 16. století se proto panovník pokoušel její vliv omezit; úspěch měl příkaz Ferdinanda I. z roku 1528 svolávat obec jen s panovníkovým svolením. Konečný zákaz scházení obcí souvisí s rokem 1547.

Rozsáhlá pravomoc rady ve městech si vynutila postupný vznik **specializovaných úřadů** radě podřízených, na které přešla část výkonu radní kompetence. Složení těchto úřadů záviselo přímo na velikosti města, rozsahu jeho správy a na specializaci jeho hospodářské činnosti. V jednotlivých městech se proto různilo, i když zásadní obdoba struktury se týká i těchto úřadů. Na Starém Městě pražském vznikl už v letech 1406–1424 **šestipanský úřad** pro správu obecního jmění, dohled nad stavebními záležitostmi a pronájmy nemovitostí včetně vyřizování sporů vzniklých v této agendě; podobný úřad měly v 16. století například Plzeň a Litoměřice. **Osmipanský úřad** (úřad osmi nákladníků piva vaření) vznikl na Starém Městě na počátku 16. století a byl kompetentní pro záležitosti právovárečných měšťanů; **desetipanský úřad**, zřízený roku 1518, byl delegovaným soudem příslušným v záležitostech sporů do hodnoty sta kop grošů. Význam mostu přes Vltavu podmínil vznik úřadu mostu pražského, rovněž v kompetenci Starého Města; v jeho péči byla údržba, provozuschopnost mostu i vybírání poplatků při jeho používání. Specializovaná hospodářská nebo obchodní odvětví podmínila vznik různých „práv“, úřadů již s převážně soudním účelem, které udržovaly pořádek a soudily spory ve speciální oblasti činnosti. Na Novém Městě pražském to

bylo například **poříční právo**, vztahující se na plavbu dříví po Vltavě a obchod s ním v Podskalí, **konířskému právu** podléhal celý provoz trhů s koňmi, **úřadu porybného** (na Starém Městě) obchod s rybami atd., vždy ve spojení s příslušným soudnictvím. Všechny tyto samostatně pracující úřady vedly v 15. a 16. století vlastní administrativu, měly své písaře, jmenování jejich vedoucího činitele bylo však záležitostí rady a radě byly tyto úřady ze své činnosti také vesměs odpovědny.

Z tohoto typu úřadů se osamostatnil jediný úřad **perkmistra hor viničných**. Zvláštní viničná zřízení vznikala od poloviny 13. století na Moravě (v Kroměříži roku 1255, Židlochovicích roku 1402) pod vlivem rakouského (falkensteinského) vzoru a byla rozšířena zvláště na jižní Moravě, především však v souvislosti s vrchnostenskou správou. V polovině 14. století byla viničná zřízení organizována i v Čechách (v padesátých letech 14. století na Starém Městě pražském, v době Václava IV. na Mělníce, v Žatci), zde vždy jako součást městské správy. Úřad byl tvořen perkmistrem a konšely a měl na starosti vyměření a osazení vinic v obvodu města, jejich převody a spory o ně, ale také obchod s vínem a dohled na kvalitu prodávaného domácího i cizího vína. Pražský perkmistr se během husitství osamostatnil, proti jeho rozhodnutí bylo však i nadále možné odvolání k radě.

Radě plně podřízeny zůstaly nadále **cechy** jako důsledek zásadní úpravy řemeslnické činnosti prováděné ve městě radou. Shromáždění celého cechu mělo právo přijímat nové mistry, vydávat cechovní statuta (radou, pak v 16. století pánem města potvrzovaná), výjimečně vykonávat soudní pravomoc; volilo už samo i cechovní mistry a v jejich rukou byl pak vlastní dohled na kvalitu řemeslné činnosti, dodržování statut, cechovní soudnictví nižší instance i cechovní společná pokladna. Ojediněle docházelo od druhé poloviny 15. století ke společnému organizování cechů téhož řemesla z různých měst pod vedením cechu staroměstského; do takového zemského cechu se sdružily především cechy řezníků, výjimečné i tím, že cechovní statuta staroměstských řezníků potvrzoval král. Současně se prosazoval důsledný cechovní přímus, z něhož byla vyňata jen některá vzácnější řemesla jako knihtiskaři a apotekáři.

Mimo pravomoc rady stály ve městech nadále jen některé **samostatné enklávy,** řídící se jiným právem než městským a podřízené jiné než městské instituci. V 15. století se dotvořila plně **zvláštní místní práva** (též postranní práva) jako teritoriální obvody uvnitř městské aglomerace podřízené některé (většinou klášterní) vrchnosti patrimoniálním způsobem. Vznikla většinou tak, že při budování města byla do jeho území pojata víceméně souvisle osídlená území některé jiné instituce a tento vlastnický vztah zůstal i nadále zachován. Příslušná vrchnost pak měla všechnu jurisdikci a určovala podobu a míru samosprávy místního práva a střežila ho před zásahy orgánů města.

Samospráva **židovských obcí** byla nadále podmíněna závislostí židů na královské komoře; svůj výraz měla především v soudnictví (srov. výše), ale od konce 15. století byly spory stále častěji řešeny smírčími soudy židovských mistrů. Protižidovský postoj měšťanů vedl v řadě měst od doby Vladislavovy k vydání královských vypovídacích dekretů. Nebyly nikdy důsledně provedeny a po čase byly od-

volány, hlavně pod vlivem šlechty. Trvalejší platnost mělo až vypovězení židů z královských měst celých Čech roku 1557 a všech zemí Koruny roku 1559, které bylo odvoláno až roku 1567. K obnově samosprávy židovských obcí docházelo pak až za Rudolfa II. Výjimkou zůstala jen horní města, kde královské zákazy usidlování židů byly prováděny důsledně a trvale. Důsledkem vypovídání židů z královských měst bylo jejich usidlování v městech poddanských, kde je vrchnost přijímala do ochrany podobné staršímu regálu. Ke konci 16. století začalo docházet pozvolna i k uplatňování cechovní řemeslné činnosti židů (krejčí, kožešníci).

Od roku 1547 do roku 1620. V samosprávě a stavovském postavení českých královských a věnných měst znamenají zásadní zlom trestní opatření, kterými postihl Ferdinand I. česká a hornolužická města po porážce povstání roku 1547. Týkala se měst, která se povstání zúčastnila, takže jich zůstala ušetřena z českých měst jen Plzeň, České Budějovice a Ústí n. L. a dále města moravská; zde pouze Jihlavy se týkala některá hospodářská opatření, především konfiskace pozemkového majetku a uložení pivní daně. Moravská města se proto vyvíjela na starších základech nerušeně až do dalšího stavovského povstání a za vzrůstající nevraživosti šlechty na velký pozemkový majetek měst, který zde však města, včetně jeho deskové příslušnosti, uhájila. Postup Ferdinanda I. vůči poraženým městům však daleko přesáhl podobu trestní sankce a znamenal zásadní proměnu vnitřní samosprávy měst (vedle dlouhodobého zhoršení ekonomické situace a likvidace politické moci měst), která zde ukončila svůj autonomní vývoj. Záležel v prosazení starého stanoviska, že města jsou královskou komorou, pojatého však v kvalitativně nové podobě.

Hospodářské sankce spočívaly především v konfiskaci všeho pozemkového majetku měst a odevzdání městských i zádušních důchodů králi. U měst, zbavených možností jakéhokoliv příjmu, dochází tak od druhé poloviny roku 1547 k trvalému zadlužení, rostoucímu až do 18. století. Neudržitelnost takového stavu měla za následek vrácení městských důchodů městům (Pražanům, kteří byli postiženi jako první, už v květnu 1549) a povolení z let 1558–1561 vykoupit některé venkovské statky zpět.

Současně s odevzdáním všeho majetku ztratila však města také veškerá městská a cechovní privilegia, která král formálně zrušil a částečně je městům vrátil současně s nařízením o reorganizaci městské správy. První, z konce září 1547, se týkalo pražských měst.

Do každého ze tří pražských měst jmenoval Ferdinand I. svého **hejtmana,** kterým byl šlechtic. Jeho úkolem byl veřejný a politický dohled ve městech. Pro dohled soudní, správní a policejní jmenoval **královského rychtáře,** který byl zavázán přísahou pouze králi, byl ale podřízen hejtmanovi. Tento rychtář navazoval na tradici předhusitských rychtářů ve městech, přijal však konkrétní podobu královského zástupce v městské radě vídeňské (*Anwalt*) a jeho funkce, spočívající ve všestranném dohledu na veškerý život ve městě, byla městu fakticky nepřátelská. Rychtář zasedal pravidelně v **městské radě,** sledoval její jednání a referoval o něm králi. Měl v radním jednání zamezit všemu, co by směřovalo proti králi,

a zvláště dbát na královské finance. Stejně vymezena byla i jeho pravidelná účast na radních soudech. Mimo ně měl rychtář samostatně dohlížet na trestání „zlých lidí" a hlavně sledovat a trestat všechny projevy nespokojenosti namířené proti králi. Na rozdíl od dosavadního vývoje byla pod pravomoc rychtáře zahrnuta i **zvláštní místní práva**, která se směla scházet rovněž jen se svolením rychtáře a za jeho účasti. Rychtář dále dozíral na **cechy**, scházející se též jen s jeho souhlasem, a na správu zádušního jmění kostelů a oltářů.

Činnost rady tak byla omezena vynětím oblasti přímého provozu řemeslné činnosti ve městě a podstatnou měrou vydělením správy vrácených městských financí, které Ferdinand roku 1549 svěřil výlučně do rukou **primátora**. Úřad **perkmistra viničných hor** na Starém Městě se od rady důsledně osamostatnil, protože perkmistra nadále jmenoval přímo král. Zbývající činnost rady byla celkově svázána nesamostatností všeho jednání a rozhodování rady, podřízené stálému přímému dozoru rychtáře, na městu nezávislého. Navíc byla města zbavena vlivu na složení svých rad, které byly nadále jmenovány bez součinnosti města, a nikoliv už přímo králem, ale jen jeho zvláštními komisaři. Jakékoliv scházení městské obce bylo zakázáno. Starý městský rychtář zůstal zachován ve své funkci zřízence rady pro pořádkovou službu a trestání drobných přestupků.

Drastické zásahy do samé podstaty městské správy v pražských městech byly postupně s určitými modifikacemi uplatněny ve všech **královských venkovských městech,** která byla postižena sankcemi. Ve venkovských městech nebyli však jmenováni **hejtmani** a **rychtáři** tu byli jedinými královskými zástupci slučujícími obě funkce. Nejmenoval je král osobně, ale česká komora, které byli královští rychtáři venkovských měst podřízeni a k níž se v pochybných případech obraceli o pokyny; komora také na návrh rychtářů jmenovala v jednotlivých městech jejich pomocníky. Rady venkovských měst jmenoval podkomořský úřad opět bez dosavadní volby městem.

Plné podřízení měst zprostředkovanému dohledu krále bylo jen důsledným provedením výslovného prohlášení, že města jsou **královskou komorou**. S tím ovšem souvisela likvidace samostatného hlasu měst na sněmech, kterých se nadále směla zúčastňovat jen z milosti krále, mohla zde jednat jen o městských záležitostech a řídit se ve všem svém jednání královskými propozicemi. Pro vnitřní podlomení stavovského povědomí a sounáležitosti měst mělo základní význam zřízení **apelačního soudu**. Starému Městu pražskému bylo odňato právo vrchní soudní stolice pro většinu českých měst. Místo aby hledala poučení zde, měla se města od 20. ledna 1548 odvolávat k prvnímu modernímu soudu u nás. Činností apelačního soudu byla také definitivně prolomena stará zásada, že jen měšťan soudí měšťana.

Podoba městské správy, zavedená Ferdinandem I., zůstala už vesměs zachována v zásadně nezměněné podobě až do josefínských reforem, kdy byli teprve královští rychtáři zrušeni (po přechodném zrušení sněmem za povstání v srpnu 1619). Opatření však byla ještě v předbělohorské době v dílčích aspektech **zmírněna,** a to v souvislosti se sepsáním *Koldínových práv* (1579, srov. dále). Městům bylo za Rudolfa II. přiznáno zpět právo navrhovat složení rady podle starého úzu

radou odstupující a radě byla opět vrácena pravomoc nad cechy a řemesly ve městě; královskému rychtáři v této důležité věci zůstal jen vrchní dozor vykonávaný prostřednictvím rady. Začalo tu faktické rozlišování mezi přímou městskou pravomocí, do které patří nakonec jen záležitosti hospodářské a správa vlastního jmění města, a pravomocí přenesenou na město z moci královské, do níž se počítalo soudnictví a veřejná správa, jež zůstala pod stálým dohledem. Roku 1617 bylo konečně jmenování královských rychtářů vyňato z kompetence české komory a svěřeno české kanceláři, které byli rychtáři nadále odpovědni. Nově jim bylo přiřčeno vyřizování sporů mezi konšely.

Od roku 1620 do reforem 18. století. Bělohorská porážka měla zprvu za následek suspenzi veškeré městské autonomie. Ferdinand II. dosadil do všech měst své hejtmany, ti se ale neudrželi, takže se vrátil stav z doby po roce 1547. Královští rychtáři byli navíc jmenováni i v Ústí n. L., v městech moravských a slezských (výjimkou byla Vratislav). K obnově městské samosprávy v podobě z druhé poloviny 16. století došlo navrácením privilegií roku 1627 Starému a Novému Městu pražskému, roku 1628 všem ostatním městům. Města, která zachovala za povstání věrnost panovníkovi, byla odměněna novými výsadami, především vynětím z pravomoci podkomořího, které získaly roku 1623 České Budějovice, roku 1627 Plzeň, roku 1628 Malá Strana. Touto cestou vzrůstal v 17. století počet **privilegovaných měst,** ale starší jednoznačné vymezení skupiny se začalo stírat. V 18. století se k této skupině počítala ještě města Karlovy Vary, Loket, Cheb, Chomutov a Hradčany, takže koncem vlády Marie Terezie ji tvořilo už 11 českých a všech šest moravských královských měst. Pouze těch se nakonec týkala alespoň omezená účast na sněmu a schopnost získávat deskové statky, takže specifikum privilegovaných měst spočívalo nyní v jejich omezeném stavovském charakteru.

Stejně jako ve státní správě vzrostl silně **panovníkův vliv** i uvnitř všech měst. Ustanovení královských (císařských) **rychtářů** nyní již téměř ve všech městech umožnilo vydání jednotné instrukce pro jejich činnost (roku 1651 pro česká a roku 1659 pro moravská města). Rychtáři vesměs jako prvnímu, čestnému členu rady náležel dohled na všechnu administrativní činnost a městské hospodářství v zájmu panovníka v podobě z poloviny 16. století. **Podkomořímu** patřil podle instrukce z roku 1688 vrchní dozor na hospodářské, veřejné a policejní záležitosti všech měst; pravidelně se vliv podkomořího uplatňoval dozorem nad hospodářstvím a potvrzením rad, které se většinou již dálo písemnou formou. Jeho soudní dohled nad českými městy přešel již roku 1548 na apelační soud, nad moravskými městy roku 1636 na královský tribunál.

Rady ve městech zůstaly zachovány podle Koldínova sjednocení pravidelně jako rady dvanáctičlenné s měsíčně se měnícím purkmistrem. Především v moravských městech byla vedle této tzv. vnitřní rady přibírána pro rozhodování důležitějších záležitostí ještě vnější, též stará rada, tvořená šesti konšely předcházející rady. Podmínkou členství v radě byla nyní vesměs katolická víra. Od doby Karla VI. bylo při obnově rad prosazováno právnické vzdělání všech nebo alespoň části členů rady.

Rada byla odpovědna především za **hospodářskou** a **finanční správu města**, většinou však již ji nevykonávala sama, ale prostřednictvím osamostatněných úředníků a úřadů typu šestipanského. Tyto úřady spravovaly obecní důchody samostatně, ale pod stálým dohledem rychtáře, primátora a jednoho staršího. Pravidelné roční vyúčtování (sestavované pod týmž dohledem) předkládaly přímo české komoře nebo podkomořímu, nikoliv radě. Tato decentralizace podporovala nepořádky v městských financích a jejich špatný stav a umožňovala zásahy státní moci v této oblasti. Ty vyvrcholily zásadním zvratem v dosavadní správě městských financí, když roku 1706 byla správa důchodů přímým městským orgánům vůbec odňata a svěřena panovníkovým úředníkům, tzv. **hospodářským inspektorům**. Inspektoři vedli nadále finanční správu města sami, zachován byl dohled tzv. přehližitelů účtů, volených městskými radami. Teprve jimi revidované účty předkládali inspektoři podkomořímu. V moravských městech byla nová opatření pro správu městských důchodů ještě důslednější: podle vzoru rakouských měst tu byla roku 1726 zřízena samostatná **hospodářská ředitelství** (*directoria oeconomica*), která byla na radách zcela nezávislá a podléhala výlučnému dohledu císařské hospodářské komise v Brně.

V 17. století zůstal radám zachován dohled nad **cechy,** ty však prodělaly vesměs úpadek. Od 18. století začala státní moc zasahovat do cechovního zřízení přímo: od roku 1708 měla být všechna cechovní statuta potvrzována panovníkem, roku 1731 byl pro české země vydán tzv. řemeslnický patent, který nařizoval předložení všech cechovních statut panovníkovi. V roce 1739 byly vydány pro všechny země habsburské monarchie **generální cechovní artikule**, podle kterých měla být upravena všechna cechovní statuta. Tento pokus o unifikaci všech cechů se však zcela neprosadil. Současně s úpadkem a formalizací cechů začal i rozvoj manufakturního podnikání, podporovaného státem i šlechtou.

Radní **soudnictví,** pokračující ve starších formách, bylo roztříštěné a omezené ve prospěch panovnických orgánů. Byly zachovány všechny specializované úřady se soudní pravomocí, která u nich převážila, a zůstaly závislé na radě. Během třicetileté války prodělala velký rozvoj **zvláštní místní práva,** která se rozmohla tak, že města usilovala o jejich podřízení vlastní kontrole. Královský reskript z roku 1648 a 1649 pro Staré a Nové Město pražské rozšiřoval dohled městské rady i na politické, policejní a trestní záležitosti zvláštních práv, kterým zůstala nezávislá jen civilní jurisdikce. Malé Straně se podařilo získat dohled nad zvláštními právy v plném rozsahu; u jiných měst (z pražských například u Hradčan) zůstala zvláštní práva zcela samostatná a o jejich sjednocení se jednalo až do josefínských reforem.

K pokusům o sjednocení **židovských obcí** s městy nedošlo, naopak se výrazně uplatňovaly panovnické zásahy. Ty upravily roku 1635 volby dvanáctičlenné židovské rady starších a po trvajících vnitřních sporech postavily veškerou správu a hospodářství židovských obcí pod kontrolu královského inspektora a rentmistra-křesťana. Soudnictví zůstalo samostatné, pouze odvolání bylo možné k městskému soudu a v konečné instanci k soudu apelačnímu. Pražská židovská obec vykonávala ne sice organizačně zakotvený, ale faktický vliv v ostatních židov-

ských obcích českých měst. Sněmovní usnesení z roku 1650 dovolovalo existenci židovských obcí jen tam, kde byly už roku 1618, nebo po zvláštním královském souhlase.

Reformy poloviny 18. století. Stupňované zásahy panovnické moci a její pronikání do vnitřní správy jednotlivých měst od počátku 18. století ukazovaly na nedostatečnost a neefektivnost městské správy v kompromisní podobě, jakou dostala roku 1547. Její středověké formy, které se tu uplatňovaly, ale byly podřízeny stoupajícímu a modernizujícímu se dozoru státu, se přežily a nebyly už schopny zabezpečit stoupající nároky státu, tím méně prosperitu samotných měst. Proto stejně jako ve státní správě dochází v polovině 18. století k radikálním změnám i ve správě městské. Byly provedeny rovněž ve dvou etapách a týkaly se **reorganizace rad** jako hlavní správní instituce ve městech a reformy hrdelního soudnictví.

Dosud dvanáctičlenné rady byly roku 1751 redukovány na rady osmičlenné a už roku 1749 byla pro členství v radě a držení jakéhokoliv městského úřadu předepsána návštěva některých univerzitních přednášek. Radní měli nově dostávat stálý plat. Pouze čtyři konšelé se měli střídat v úřadě purkmistra (nařízení z roku 1754, původně byl roku 1751 úřad purkmistra vůbec zrušen). Počet starších byl z původně značného počtu, kolísajícího v různých městech, omezen na čtyři až šest osob. Současně byla roku 1751 berní a politická správa ve městech podřízena dohledu v tu dobu postátněných krajských hejtmanů; na ty také už od roku 1750 přecházela dohlédací funkce královských rychtářů, kteří ale byli zrušeni až roku 1783. Na protest podkomořího byl pak dohled krajských hejtmanů redukován na dozor nad dodržováním vládních nařízení, nad kontribucí a nad trhovou a cechovní policejní správou.

Reforma hrdelního soudnictví ve městech vycházela ze zásady, že hrdelní soudnictví smí vykonávat jen úřad obsazený školenými a zkoušenými soudci. Jelikož syndik, městský písař, který od roku 1751 musel být právníkem (ten soudu předsedal), ve většině měst nebyl, byla v letech 1752–1754 na Moravě a roku 1765 v Čechách provedena redukce hrdelního soudnictví městského i vrchnostenského. Na Moravě byl počet všech soudů, oprávněných vynášet rozsudek smrti, omezen z dvou set na 25; tyto soudy zůstaly ve všech královských městech a městech municipálních. V Čechách šlo o redukci z 356 soudů na 30; mezi nimi byla mimo čtyři soudy v Praze krajská města, Cheb, dalších šest královských měst a dvě města municipální (Jičín a Žlutice).

Municipální, ochranná města tvořila v době Marie Terezie již vyhraněnou skupinu, která se vydělila dlouhým vývojem z poddanských měst (srov. dále).

Poddanská města byla vždy skupinou velmi různorodou, kterou celkově charakterizovala jen osobní nesvoboda jejich měšťanů a závislost komunity na vrchnosti v podobě a míře privilegií a samosprávy. Ta byla tak rozdílná, že způsobovala velkou diferenciaci mezi poddanskými městy, od drobných městeček s nepatrnou samosprávou, valně se nelišící od správy vesnic, až po velká (a výstavná) města s rozvinutou samosprávou a pozemkovým majetkem. Většinou správa poddanských měst napodobovala správu měst královských. Během třiceti-

leté války začala vrchnost, zvláště na Moravě, do svých měst dosazovat rovněž své rychtáře podle vzoru rychtářů královských a s týmiž úkoly. V tomto případě královská moc hájila výhradní právo na rychtáře ve městech, v **hraběcích rychtářích** viděla překročení vrchnostenské pravomoci a dovolovala nakonec od roku 1692 prostřednictvím krajských úřadů takové orgány ve městech jen jako aktuáry, panské zástupce, *Sachanwälte*; fakticky šlo jen o titulární změnu.

S utužováním nevolnictví v 17. a rostoucí průmyslovou výrobou v 18. století docházelo v poddanských městech vesměs k intenzivnějšímu dohledu vrchnosti, rušení starších privilegií, a zvláště tam, kde pobělohorskou vrchností byla cizí šlechta, rušivě zasahující do běžné samosprávy, k častým sporům měst s vrchností. Z nich vyšla nakonec některá města, hospodářsky silnější a významnější, vítězně; obvykle vlastnila již ze staršího období závažnější privilegia a měla rozvinutou samosprávu. Do jisté míry je podporovala i státní moc, přihlížející k jejich hospodářskému významu, takže se tato města konstituovala nakonec jako **města municipální, ochranná.** Jejich měšťané byli lidé osobně svobodní, ale vázaní k vrchnosti určitými povinnostmi, hlavně v hospodářských záležitostech (podobně jako královská města vůči králi). Na správu municipálních měst si vrchnost zachovala určitý dohled, ale v mnohém, i ve styku se státními úřady, mohla města jednat samostatně. Od roku 1776 i na hospodářství municipálních měst dohlížely krajské úřady.

Sjednocování měst a josefínská reforma. Jednotlivé skupiny měst nebyly nikdy homogenními celky, ale odchylnost správy a vnitřních zvyklostí každého města měla svůj základ vždy jednak ve vztahu k pánu města, jednak v souboru právních zvyklostí městu daných a jím dále dotvářených. Už v průběhu 15. a 16. století docházelo k tomu, že řada měst sama přecházela k pražskému právnímu okruhu (srov. výše). Od druhé čtvrtiny 16. století bylo **sjednocování městských práv** podporováno panovníkem. Pod vlivem Ferdinanda I. sepsal a roku 1536 vydal tiskem soukromý svod městských práv **Brikcí z Licka** (*Knihy práv městských*). Základem jeho kompilace byla práva brněnská a jihlavská, proniknuvší do práv staroměstských, za něž byla Brikcím považována; městskou samosprávu spíše omezovala a ostatními městy přes panovníkovu podporu nebyla nikdy přijata. Po polovině 16. století pracovala na obecně přijatelném návrhu městského práva zvláštní komise, která jako konečný návrh předložila roku 1579 práci staroměstského kancléře **Pavla Kristiána z Koldína**, *Práva městská království českého*, schválenou Rudolfem II. Zpracovávala systematicky právo brněnsko-jihlavského okruhu s prolnutím se zvyklostmi pražské oblasti a doplněné římsko-kanonickými elementy. Dílo vynikalo smyslem pro praktické potřeby měst a v jeho využití trvalých složek právní tradice, ve sblížení se zemským právem a v odmítnutí přežitých norem byl základ jeho úspěchu a aktuální životnosti v následujících dvou stoletích. Města jihoněmeckého okruhu přijala Práva roku 1580; od téhož roku přijímal apelační soud jen odvolání sestavená podle nich a přispěl tak rovněž ke sjednocování měst. Roku 1598 byla Práva zavedena v těšínském knížectví, roku 1610 je český sněm prohlásil za závazná pro všechna města království včetně měst

severoněmeckého okruhu; na Moravě byla zavedena jako jediná až roku 1697, v ostatních slezských knížectvích na sklonku 17. a počátkem 18. století.

Ani užívání jednotných Koldínových Práv do 18. století neodstranilo ovšem roztříštěnost českých a moravských měst, která vesměs žárlivě střežila svou odlišnost, zaručenou původní správní samostatností a umožňovanou i nadále trvající samosprávnou formou. Novým prvkem podporujícím rozdílnost měst byl v 18. století průmyslový rozvoj, vycházející ze zcela jiných zdrojů než dosavadní kategorie měst, založené na podmínkách vrcholně feudálního hospodářství a správy. V zájmu nových hospodářských požadavků si stát začal postupně podřizovat jednotlivé složky správy měst (srovnej výše). Zachovávané kategorie měst se všemi podskupinami už ale neodpovídaly skutečnému významu a síle jednotlivých měst. Proto **reformy Josefa II.** zasáhly do dosavadních forem zcela radikálně a bezohledně a fakticky je v zájmu státu zlikvidovaly (ovšem při zachování starších vlastnických vztahů) a nahradily formami zcela novými, vycházejícími poněkud mechanicky jen z ukazatelů tehdejšího vnějšího stavu měst, jejich velikosti, početnosti a hospodářské prosperity.

Města, pojímaná výlučně jako výrobní a odbytová střediska, měla být reformami zapojena do jednotné státní soustavy byrokratických úřadů, centrálně řízených z Vídně, a to bez ohledu na to, jednalo-li se o dosavadní města královská nebo poddanská.

Reforma byla provedena nejprve roku 1784 v dosavadních čtyřech městech pražských, v letech 1786–1787 pak ve všech ostatních městech bývalého českého státu. Touto reformou definitivně skončila svou existenci původní podoba městských rad, založených na zásadě volitelnosti členů z řad měšťanstva. V konečné podobě byli sice radní nadále voleni, ale pouze z osob, které gubernium spolu s apelačním soudem uznalo za volitelné; podmínkou volitelnosti bylo složení zkoušek u apelačního soudu, místa zkoušených radních byla placena. (Podle rozhodnutí z roku 1782 měli být všichni radní jmenováni česko-rakouskou kanceláří v dohodě s dvorskou válečnou radou z bývalých důstojníků; v konečné podobě volitelnosti zkoušených radních měl alespoň jeden člen rady být bývalým důstojníkem.)

Dne 2. února 1784 byla nejprve sloučena čtyři pražská města v jediné **hlavní město Prahu** a současně byly zrušeny tradiční specializované úřady, úřad královského rychtáře, hodnost primátora a všechna zvláštní místní práva. Nové jednotné město dostalo do čela **magistrát** složený z purkmistra, dvou náměstků a 32 radů, kteří byli voleni čtyřicetičlenným výborem měšťanů (ten volili plnoprávní měšťané před hejtmanem). Magistrát pracoval ve **třech senátech**, politickém, civilním a trestním. Tři členové politického senátu, zvaní hospodářští inspektoři, měli mít na starosti celé městské hospodářství. Od roku 1787 volil měšťanský výbor ještě tři obecní reprezentanty (obdoba dřívějších starších), kteří spolu s hospodářskými inspektory tvořili společně **hospodářskou konferenci**. Konference spravovala hospodářství samostatně, odpovídala však za ně současně magistrátu jako celku a guberniu. Místo tereziánského policejního komisařství s místní pravomocí, vztahující se na pořádkový dozor ve městě, bylo roku 1785 zřízeno v Praze

(Brně a Opavě) **policejní ředitelství** s celozemskou působností a s přednostním úkolem střežení státních zájmů a zájmů státní politiky (srov. též v kap. 8).

Regulace magistrátů byla pak v následujících letech zavedena rovněž asi ve dvou stech českých a desítkách moravských a slezských měst. Při ní byla města jen podle své velikosti a bohatství rozdělena do tří kategorií: první skupina, největší města, dostala plný magistrát, ve druhé skupině, kterou tvořila menší města, byl neúplný magistrát zkombinován se zbytky staré rady a třetí skupina, nejmenší města, nedostala magistrát vůbec; fungovaly v nich zbytky starého správního systému, ale tato města ztratila svou správní samostatnost.

Úplný magistrát měl ve všech městech stejnou základní strukturu jako v Praze. Sestával ze tří senátů, v nichž pracovalo minimálně šest zkoušených radních (jejich větší počet závisel na velikosti agendy, respektive velikosti města) a rovněž zkoušený purkmistr. Vedle nich byli vždy na dva roky voleni ještě tzv. nezkoušení radní, zastupující měšťany, kterým ale patřil jen poradní hlas, především v hospodářských věcech. Z nich byl vybírán městský policejní komisař a hospodář, který ve vrchnostenských městech spravoval též poddanské záležitosti. Od roku 1787 také všechna města s plným magistrátem mohla volit tři obecní reprezentanty. V případě plného magistrátu zřízeného u poddanských nebo ochranných měst zůstalo vrchnosti právo vyloučit některého kandidáta do magistrátu ještě před volbou, dodatečné potvrzování staršího typu zde, stejně jako u královských měst, odpadlo. Asi ve 20 městech byl zřízen neúplný magistrát, složený ze tří až šesti zkoušených radních, takže jednotlivé senáty nebyly plně obsazeny.

Druhá skupina měst dostala místo magistrátu jako placené státní úředníky jen **syndika,** kancelistu a sluhu. Vedle nich fungovala formálně dále omezená stará rada s neplacenými funkcemi - purkmistrem, třemi radními a dvěma staršími, které volila obec na tříleté (radní) nebo dvouleté (starší) období. Její funkce byla obdobná jako funkce nezkoušených radních při magistrátech. Faktickou správu města vedl syndik s kancelistou.

Do třetí skupiny, složené z nejmenších měst s hospodářským přebytkem menším než 450 zl. (tato suma byla dolní hranicí městských nákladů na magistrát), nebyl dosazen žádný státní úředník. Vedení agendy těchto měst zůstalo purkmistrovi a dvěma starším, bylo však omezeno na hospodářské, berní a policejní záležitosti. V důležitějších otázkách a ve všech věcech soudních a právních se tato města musela pro rozhodnutí obracet na magistrát nejbližšího města nebo na justiciáře blízkého panství.

S postátněním rozhodujících míst ve správě měst stoupl dále vliv postátněných **krajských úřadů.** Těm byl jednak vyhrazen vliv při zkouškách kandidátů na úřad v magistrátech, konaných u apelačního soudu, jednak měly mít dohled ve městech v záležitostech politických a berních a dále bdít nad zdravotnictvím a hygienou ve městech.

Postupující regulace magistrátů v dalších městech byla doprovázena **odbouráváním volitelnosti** míst zkoušených radních. Všechno volební oprávnění v městech s magistráty bylo sice přeneseno původně na měšťanské výbory, ale jejich vliv byl postupně zatlačován. Roku 1793 bylo stanoveno, že magistrátní purk-

mistři mají zůstávat ve svém úřadě doživotně; od roku 1797 byly doživotními funkcemi také obecní reprezentanti; měšťanské výbory byly toho roku ve všech městech zrušeny a nahrazeny výborem složeným ze dvou zástupců každého cechu ve městě. Tento **cechovní výbor** pak volil, opět doživotně, reprezentanty, uvolnilo-li se některé místo smrtí dosavadního držitele. Týž cechovní výbor současně převzal dosud pravidelnou volbu zkoušených radních a případně purkmistra. Zvolený reprezentant, zkoušený radní i purkmistr pak museli být potvrzeni guberniem a apelačním soudem.

Roku 1803 byla ve venkovských městech **zrušena volba** radů civilního a trestního senátu a nahrazena jmenováním těchto radů guberniem a apelačním soudem, respektujícím návrh příslušného magistrátu. Roku 1808 byl týž systém zaveden také pro oba soudní senáty (civilní a trestní), purkmistra a hospodářské inspektory u pražského magistrátu. Konečně byla téhož roku zrušena i volitelnost radů politického senátu venkovských měst a ve všech případech byla původní omezená volitelnost nahrazena jmenováním na návrh magistrátu, pak krajského úřadu. Cechovnímu výboru tak zůstala nakonec vyhrazena jen volba obecních reprezentantů při všech magistrátech a v pražském magistrátu volba členů politického senátu. Nedotčena zůstala po celou dobu existence magistrátů volba nezkoušených radních.

Důsledné postátnění městské správy velkých měst ve všech věcech a menších měst ve všech podstatných bylo doplněno a propojeno s josefínskou **soudní reformou:** městské soudnictví, vykonávané příslušným senátem magistrátu, bylo omezeno na nejnižší stupeň v rámci třístupňového soudnictví (městský soud, apelační soud, Nejvyšší soudní úřad). Současně dále postupovala centralizace hrdelního soudnictví, respektive jeho soustřeďování u soudů vyšších typů, a tím rušení hrdelních oprávnění v dalších městech. Regulace magistrátů proběhla vlastně jako součást soudních reforem; stejně jako ony zůstala i regulace ve své podstatě - jen s postupným odbouráváním nepřímé volitelnosti - zachována až do dalších zásadních reforem po roce 1848.

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Prameny poznání městské správy jsou jednak listinné povahy, především privilegia městům vydaná, shrnutá v edici *Codex iuris municipalis, I.-IV.*, ed. JAROMÍR ČELAKOVSKÝ, GUSTAV FRIEDRICH, ANTONÍN HAAS, Praha 1886-1961, právní památky (E. F. RÖSLER, *Deutsche Rechtsdenkmäler aus Böhmen und Mähren, I-II,* Prag 1845-1852) a listiny vydané městy samými, jednak městské knihy (seznam jejich edic srov. ve stati ROSTISLAVA NOVÉHO o městské diplomatice ve skriptech *Česká diplomatika do roku 1848,* Praha 1971, 1984, s. 174-175, z novějších *Kniha počtů královského města Loun z let 1450-1472 a 1490-1491,* ed. JAROSLAV VANIŠ, Praha 1979, *Nejstarší městská kniha olomoucká z let 1343-1420,* ed. VLADIMÍR SPÁČIL, Olomouc 1982), HANA PÁTKOVÁ, *Berní knihy Starého Města pražského (1427-1434)*, Documenta Pragensia, Monographia 2, Praha 1996; ONDŘEJ BASTL, *Spojení*

pražských měst v roce 1784. Edice rukopisu č. 322, Praha, 2002; MIROSLAV FLODR, *Právní knihy města Brna z poloviny 14. století*, Brno 1990; PETR GAJDOŠÍK, *Českolipské purkmistrovské rejstříky 1576–1617*, SAP 54, 2004, č. 2, s. 459–565; *Nejstarší židovská kniha města Kolína z let 1598–1729 a správa kolínské židovské obce v tomto období*, ed. a úvodní studie STANISLAV PETR, in: Historie Židů na Kolínsku, Kolín 1992, s. 8-141; pro menší města: *Smolná kniha městečka Divišova z let 1617–1751*, ed. JAROSLAV PÁNEK, Praha 1977, *Krevní kniha městečka Bojkovic (1630–1721)*, ed. ANTONÍN VERBÍK, Uherské Hradiště 1971, *Smolná kniha velkobítešská 1556–1635*, ed. ANTONÍN VERBÍK - IVAN ŠTARHA, Brno 1973, *Smolná kniha města Lipníka*, ed. MIROSLAV MARADA, Přerov 1994 a *Smolné knihy města Loun*, vydal a úvodní studii napsal BOHUMÍR ROEDL, Sborník Okresního archivu Louny 6, 1993, s. 3–108. Pro dobu od 16. století přistupují jako další prameny ustanovení zemských zřízení a eventuelně sněmů týkající se měst a instrukce pro státní úřady a jejich nařízení a písemnosti pro města a samozřejmě archivy měst.

Počátky městské správy se zabývá většina **literatury** o počátcích měst, vedle cenné starší publikace ADOLFA ZYCHY, *Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden*, Prag 1914, srov. novější stati: FRANTIŠEK KAVKA, *Die Städte Böhmens und Mährens zur Zeit des Přemyslidenstaates*, in: Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jh., Linz 1963, s. 137-153; dále JIŘÍ KEJŘ, *Nad počátky našich měst*, ČsČH 24, 1976, s. 337-401, TÝŽ, *Zwei Studien über die Anfänge der Stadtverfassung in den böhmischen Ländern*, Historica XVI, 1969, s. 81-142, a TÝŽ, *Možnosti a meze právněhistorického bádání o počátcích měst*, PHS 20, 1977, s. 177-204. Zásadní syntetickou knihou k počátkům měst, respektující právní aspekty, je JIŘÍ KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998. Všechny aspekty života ve středověkém městě včetně správní struktury ve vazbě na hospodářské a sociální podmínky postihuje kniha FRANTIŠKA HOFFMANNA, *České město ve středověku, Praha 1992*. Dále pro počátky měst JOSEF ŽEMLIČKA, *Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách*, ČsČH 29, 1978, s. 559-586. K počátkům městské správy v souvislosti s privilegiem Soběslava II. pro pražské Němce ROSTISLAV NOVÝ, *K počátkům středověké Prahy*, Documenta Pragensia IV, 1984, s. 27-42. Pochopení vývoje městské správy je neoddělitelné od pozadí hospodářského a politického vývoje měst, pro který jsou zásadní studie BEDŘICHA MENDLA a JAROSLAVA MEZNÍKA, zvláště druhý z nich *Praha před husitskou revolucí*, Praha 1990.

Speciální literatura k vývoji městské správy má dlouhou tradici počínaje statěmi JAROMÍRA ČELAKOVSKÉHO: *O původu středověké ústavy městské*, Praha 1903, TÝŽ, *O středověkém zřízení radním v královských městech moravských*, ČMM, 1905, s. 97-133; TÝŽ, *O vzniku a vývoji městského zřízení radního v Čechách vůbec a na Moravě zvláště*, Sb. příspěvků k dějinám hl. m. Prahy 1, Praha 1920, s. 124-389; statě jsou cenné bohatým materiálem i dosud ne zcela využitými postřehy, časově předhusitskou dobu přesahují. Řadu statí z městské správní (a diplomatické) problematiky publikoval VÁCLAV VOJTÍŠEK, shrnuty jsou většinou ve *Výboru rozprav a studií*, Praha 1953, z nich zde připomeňme: *Soud a rada v královských městech českých*, s. 240-272, a *Z právních dějin československých měst*, s. 426-457; do výboru nebyla pojata stať *O vývoji samosprávy měst pražských*, Samosprávná knihovna hl. m. Prahy I, 1927. Srovnej také sborník z konference katedry PVHAS *Městská diplomatika a správa v českých zemích do druhé světové války*, AUC Phil et Hist 1992, č. 1, Z pomocných věd historických X.), s. [15]-21. Shrnující charakter má S. G. PUŠKAREV, *Městský stav a městské zřízení v Čechách ve 14. a 15. st.*, Rozpravy véd. spol. badatelské při svob. universitě, sv. 57, 1938, s. 133-172, z novější doby JIŘÍ KEJŘ, *Organisation und Verwaltung des königlichen Städtewesens in Böhmen zur Zeit der Luxemburger*, in: Stadt und Stadtherr im 14. Jh., Linz 1972, s. 79-96, a TÝŽ, *Městské zřízení v českém státě ve 13. st.*, ČsČH 27, 1979, s. 177-204; pro poměry Opavska JAROSLAV BAKALA, *Zrod městského zřízení*

na středověkém Opavsku, Časopis Slezského muzea, B 26, Opava 1977, s. 97–177. Ze speciální problematiky pozornost zaslouží MIROSLAV FLODR, *Úsilí městské rady o jurisdikci nad brněnskými předměstími ve 13. a 14. století,* SPFFBU C 44, 1995, č.42, s. 25–38.

K právnímu pozadí a právním oblastem: BEDŘICH MENDL, *Tak řečené norimberské právo v Čechách,* Praha 1938, shrnujícím způsobem ANTONÍN HAAS, *Právní oblasti českých měst,* ČSPSČ 60, 1952, s. 15–24, a nověji a detailněji FRANTIŠEK HOFFMANN, *K oblastem českých práv městských,* Studie o rukopisech 14, 1975, s. 27–68. Prameny z prostoru českého státu rovněž zpracovává rozsáhlá právněhistorická publikace HUBERT DRÜPPEL, *Iudex civitatis. Zur Stellung des Richters in der hoch- und spätmittelalterlichen Stadt deutschen Rechts,* Köln – Wien 1981. Shrnutí zvláštní linie správy viz JIŘÍ PEŠEK, *Univerzitní správa městských latinských škol v Čechách a na Moravě na přelomu 16. a 17. století,* AUC HUCP 30, 1990, č.2, s. 41–58.

Z novějších správně historických statí k velkým královským městům: JERZY GRYGIEL - BOHDAN ZILYNSKYJ, *Kníže Zikmund Korybutovič a Praha (1422–1427),* Pražský sborník historický 23, 1990, s. 7–27; JAROSLAV DOUŠA, *Seznam staroměstských konšelů z let 1547–1650,* PSH 14, 1981, s. 65–119, a TÝŽ *Staroměstští konšelé v jiných funkcích městské samosprávy v letech 1571-1602 a 1630–1650,* Documenta Pragensia 15, 1997, s. 43–74; VĚRA SMOLOVÁ, *Rada Starého Města pražského v letech 1650–1715,* Pražský sborník historický 24, 1991, s. 5–37; JAROSLAVA MENDELOVÁ, *Rada Nového Města pražského v letech 1600–1650,* Pražský sborník historický 29, 1996, s. 59–106; TÁŽ, *Správa Nového Města pražského v letech 1348–1748,* in: Nové Město pražské ve 14.–20. století, Praha 1998, s. 43–59; JIŘÍ KUDĚLA, *Obnova staroměstských patrimoniálních statků po třicetileté válce,* Pražský sborník historický 27, 1994, s. 26–46; *Osm set let pražské samosprávy,* Sborník příspěvků z 18. vědecké konference Archivu hl.m. Prahy, Documenta Pragensia 21, Praha 2002, vedle příspěvků k pražským dějinám přináší sborník i srovnávací příspěvky k situaci dalších královských měst; dále MIROSLAV FLODR, *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (–1359),* Knižnice Matice moravské sv. 7, Brno 2001; VLADIMÍR SPÁČIL, *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786,* Olomouc 2001; MILENA BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, *Sociální a majetková struktura městských rad v Českých Budějovicích v době předhusitské a husitské,* in: Vědecká konference k 100. výročí narození Bedřicha Mendla, AUC, Phil. et hist. 4–1994, Praha 1997, s. 107–143; KARL SIEGL, *Seznam majitelů měšťanských domů v Chebu. Purkmistři města Chebu v letech 1282–1926 a členové městské rady v letech 1384–1777,* k vydání připravil Josef Hájek, Cheb 2001; ZDENĚK VYBÍRAL, *Mocenské elity v táborské obci doby předbělohorské. Prosopografická studie k Táboru raného novověku 1,* Táborský Archiv 9, 1999, s. 151–184. Správu speciální skupiny věnných měst od 17. století postihují první čtyři příspěvky sborníku *Věnná města za třicetileté války a jejich poválečná obnova. Sborník příspěvků z konference konané v Mělníce ve dnech 4.–5. května 2004,* red. Jan Kilián, Mělník 2004. Souhrnně na příkladu jednoho města BOHUMÍR ROEDL, *Vademecum městské správy v Lounech v letech 1573–1727,* Ústí nad Labem 2004.

Ze speciální literatury o poddanských městech pro starší období ROSTISLAV NOVÝ, *Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách,* ČsČH 21, 1973, s. 73–109; v období 15.–16. století mají těžiště: ANTONÍN HAAS, *Pravomoc českého krále nad poddanskými městy a městečky,* PHS 4, 1958, s. 153–184; MIROSLAV TRUC, *Ius regale rožmberských městských privilegií,* in: Městské právo v 16.–18. století v Evropě, Praha 1982, s. 53–67. Pro jednotlivá poddanská města nověji alespoň ANTONÍN MAŘÍK, *Správa města, písaři a archiv Karlových Varů,* SAP 48, 1998, č.1, s. 105–187; IRENA KORBELÁŘOVÁ, *Poddanská města Opavského a Krnovského knížectví v letech 1648–1740,* Opava 1999; KAREL WASKA, *Majetková a společenská struktura rady poddanského městečka Úterý v 18. století,* Západočeský historický sborník 2, 1996, s. 65–92; VĚRA SEKOTOVÁ - MARIE MACKOVÁ, *Radnice a dějiny městské správy v Lanškrouně,* Lanškroun

1996; TYTÉŽ, *Ústecká radnice a městské dějiny (od feudalismu k novodobé společnosti)*, Ústí nad Orlicí 1998; a TYTÉŽ, *Kyšperk. Dějiny městské správy v Kyšperku*, Ústí nad Orlicí 2000. VLADIMÍR SPÁČIL – MILAN TICHÁK, *V čele města Olomouce. Správa města a její představitelé v průběhu staletí*, Olomouc 2002. Srovnej též PETR VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.-17. století*, Pardubice 2001.

Stavovské postavení měst 15.-16. století objasňují všechna zpracování českých dějin a stavovství této doby, speciálně: JIŘÍ KEJŘ, *Zur Entstehung des städtischen Standes im hussitischen Böhmen*, in: Städte und Ständestaat, Berlin 1980, s. 195-213; KAREL MALÝ, *Svatováclavská smlouva, třídní kompromis mezi šlechtou a městy z roku 1517*, AUC Philosophica 1, Praha 1955, s. 195-222; JIŘÍ PEŠEK - BOHDAN ZILYNSKYJ, *Městský stav v boji se šlechtou na počátku 16. století*, FHB 6, 1984, s. 135-155; pro Moravu speciálně JAROSLAV MAREK, *Městská síť na Moravě v 15. a 16. st.*, ČMM 90, 1971, s. 281-303.

Zásadní změny v městské správě 1547 postihují dvě statě FRANTIŠKA ROUBÍKA, *Královští hejtmané v městech pražských v l. 1547-1785*, Sborník příspěvků k dějinám hl. m. Prahy VII, 1933, s. 121-189, a TÝŽ, *Královští rychtáři v pražských a jiných českých městech v l. 1547-1783*, Sb. příspěvků k dějinám hl. m. Prahy VI, 1930, s. 265-356, několik příspěvků k městské správě po roce 1547 najdeme ve sborníku PETR VOREL (ed.), *Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie*, Pardubice 1999. JOSEF JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská I*, Praha 1968, 1971, 1984.

Výročí sepsání Koldínových Práv podnítilo konferenci o městské problematice a vydání sborníku z jejích příspěvků: *Městské právo v 16.-18. st. v Evropě*, Praha, UK 1982, shrnující zásadní statě s odkazy na starší literaturu a edice. Souhrnný charakter a odkazy na starší literaturu k soudnictví menších měst má JAROSLAV PÁNEK, *Hrdelní soudnictví na Vlašimsku v 16.-18. st.*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 23, 1982, s. 163-197, a TÝŽ, *Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách (Výsledky, problémy a perspektivy studia)*, ČsČH 32, 1984, s. 693-728, JINDŘICH FRANCEK (ed.), *Hrdelní soudnictví českých zemí v 16.-18. století.* Sborník příspěvků z konference konané v Pardubicích 21.-22.9. 1995, Pardubice 1996.

Základní význam pro období počínajících reforem si uchovává stať JANA KLEPLA, *Královská města česká počátkem 18. st. Reformy hospodářské a správní*, ČČH 38, 1932, s. 260–284, 489–521; 39, 1933, s. 57–71. Vývojem nové skupiny ochranných měst se speciálně zabývala LIDMILA DĚDKOVÁ, *Ochranná municipální města v Čechách (Studie o vývoji a postavení poddanských měst a jejich správy po Bílé hoře)*, SAP 28, 1978, s. 292-355, pro dobu reforem VALENTIN URFUS, *Právní postavení českých měst a rakouský absolutismus v období národního obrození*, SAP 19, 1969, s. 386-440. Obecněji a se širšími souvislostmi pojal svou práci PAVEL BĚLINA, *Česká města v 18. století a osvícenské reformy*, Praha 1985. Shrnutí situace českých měst mezi rokem 1654 a sklonkem 18. století přináší ROSTISLAV NOVÝ, *Městská síť v Čechách*, in: Počátky národního obrození, Praha 1989, s. 33-43. K regulaci magistrátů nejpodrobněji BOHUŠ RIEGER, *Krajské zřízení v Čechách*, II, Praha 1893. K pozadí a souvislostem reforem městské správy lze rovněž použít FRIEDRICH WALTER, *Oesterreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500-1955*, Wien - Köln - Graz 1975, a TÝŽ, *Oesterreichische Zentralverwaltung II*, Bd. 4/2, Wien 1950. Speciální úhel pohledu sleduje sborník *Ústřední moc a regionální samospráva* z konference v Mikulově v roce 1994, jenž přináší stati o prolínání ústřední, územní, patrimoniální či městské správy v 16.-20.století.

Rozsáhlá je literatura ke správnímu vývoji jednotlivých měst nebo specializovaných městských úřadů; lze souhrnně odkázat na zpracování dějin měst, detailněji pak na statě vycházející v krajských a regionálních sbornících, na SAP, PHS, Documenta Pragensia a na periodika jednotlivých archivů, eventuelně příležitostné sborníky.

11.

Vrchnostenská správa

VRCHNOSTENSKÁ SPRÁVA JE Z PARTIKULÁRNÍCH SPRÁV nejmladším správním odvětvím. Její specifikum spočívá v tom, že analogicky k městské správě je jejím základem správa nad vesnickým obyvatelstvem, z níž se však vyvinuly dvě složky jen zčásti se překrývající: venkovská samospráva a vlastní vrchnostenská (patrimoniální) správa velkostatku, který si pro zabezpečení svých hospodářských funkcí podřídil a přizpůsobil samosprávu poddanského obyvatelstva jako svých pracovních sil.

Předpokladem zvláštní správy nad zemědělským vesnickým obyvatelstvem bylo vytvoření víceméně jednotné třídy **poddanského obyvatelstva** a ovšem už sám přechod vrchnostenských práv nad nimi a vlastnictví půdy z knížete na šlechtu nebo církevní ústavy (srov. kap. 4). Různé skupiny původně závislého i většina původně svobodného obyvatelstva (*servi, heredes, hospites*) do 13. století již splynuly v nesvobodné zemědělce **na českém právu,** kteří hospodařili na půdě patřící vrchnosti. Předfeudální společná odpovědnost obce za využívání půdy jako výrobního zdroje, a tím i za veškeré vzájemné vztahy mezi příslušníky obce byla přitom redukována hospodářsky (využívání dosud společných pastvin, potoků apod.) i správně. Většina „správních" funkcí přešla na majitele půdy - vrchnost, aniž by konkrétní podoba byla známa; závisela totiž, stejně jako výše platů a povinností poddaných, jen na vrchnosti jako důsledek postupného přenášení (v souvislosti s rozpadem hradské soustavy) všech oprávnění na vrchnost z vůle panovníka. V jednotlivých vsích jmenovala vrchnost jako svého zástupce kmeta, na kterého přešlo vrchnostenské nižší soudnictví, zatímco vyšší si vyhrazoval dosud panovník pro sebe a své úředníky hradské soustavy.

Změnu znamenalo vrcholné období kolonizace od poloviny 13. století. Příliv kolonistů zasáhl i venkovské oblasti a nové **emfyteutické právo** (purkrecht, dědičné, německé právo) postupně ovlivnilo i starší sídelní oblasti. Pro oboustrannou výhodnost byly na emfyteuzi převáděny postupně i starší vsi (jejich obyvatelé se zakupovali, odtud právo zákupné). Tento dlouhodobý proces probíhal jen na statcích větších feudálů, vsi drobných zemanů nezasáhl a do husitství nebyl dokončen. Emfyteuze spočívala ve vzájemném smluvním závazku mezi feudálem a poddanými zastoupenými lokátorem, při němž feudál postupoval poddaným

svou půdu do dědičné držby a poddaný se zavazoval platit ve stanovených termínech své vrchnosti pevné peněžité dávky; jejich nedodržením ztrácel své právo k půdě. Závazkem úroku přiznával současně své osobní poddanství.

Z charakteru vrchního vlastnictví feudálova (*dominium directum*) a držby půdy poddaným (*dominium utile*) vyplývaly pak všechny **správní důsledky.** Jelikož na jeho základě měl být feudál pánem a ochráncem poddaných, připadlo mu totiž veškeré vedení správy v nejnižší instanci. V zárodku tento charakter vlastnictví skrýval už pevné uzavření dominií nejen po hospodářské, ale i správní linii. Od vysazení emfyteutických vsí jejich obyvatelé nekonali (kromě placení úroku stanoveného emfyteutickou smlouvou, roboty se objevují až u mladších vsí) žádné další povinnosti (například zemské roboty) a od počátku nepodléhali královským místním úředníkům. Králi patřilo přímo vyšší soudnictví nad všemi kolonisty jako důsledek prvotního vysazování emfyteutických vsí na královské půdě. K vysazení nové vsi šlechtickou nebo církevní vrchností bylo třeba svolení krále (obdobně jako u měst).

Emfyteutická smlouva stanovila jednotlivě také základní správní strukturu vesnice a zaručovala jí **omezenou samosprávu.** Ta spočívala v rukou **rychtáře** (*iudex*), na severu Čech a Moravy, ve Slezsku a Lužici **šoltyse** (*schultheis, scultetus*), na severní Moravě v 15. století též **fojta** (*voigt*). Rychtáře nebo šoltyse jmenovala původně vrchnost (většinou to byl lokátor), dále byla funkce většinou dědičná s rychtou. Rychtář (šoltys) jako úředník vrchnosti pro ni vybíral úrok, spolupůsobil při vybírání berní a platů pro panovníka a zastupoval ji při nižším soudnictví. Na některých vsích jmenovala vrchnost vedle rychtáře ještě dva až čtyři **přísežné** (*iurati, scabini, schöffen*), kteří soudili za předsednictví rychtáře. Nazývali se později i *konšelé;* nepředstavovali však nikdy autonomní samosprávný orgán typu městských rad, ale zůstali vždy orgánem vrchnosti.

V průběhu 14. století se **uzavírala panství** do jednotlivých celků alespoň v případech hospodářsky vyspělých majetkových komplexů velkých feudálů. Prvním krokem k tomu bylo postupné získávání exempcí pro poddané z vyššího soudnictví králova; nejvyšší soudní instancí tak pro ně přestal být panovník a stala se jí v konečné instanci rovněž vrchnost. V Čechách bylo roku 1402 poddaným zakázáno stěžovat si na šlechtice u zemského soudu; týž zákaz platil i pro Moravu, od roku 1400 ve slezských knížectvích (s modifikací zákazu stížnosti ke knížeti). Poddaným zůstalo zachováno pouze teoretické právo každého obyvatele státu požádat krále o milost. Tím byl **okruh dominia** na staletí uzavřen a vesnické obyvatelstvo beze zbytku podřízeno své vrchnosti i po veškeré správní linii.

Toto uzavření dominií (týká se dosud důsledně jen těch největších) mělo současně za následek počátky **vlastní vrchnostenské správy** nad poddanými, ale také veškeré správy počínajícího režijního velkostatku. Při decentralizaci hospodářství ve 13.–14. století byly také všechny správní, finanční i soudní funkce decentralizovány na jednotlivé statky nebo hrady. Jejich správci, zvaní původně *villici*, od poloviny 13. století též **purkrabí** (*burgravii*), měli vesměs v obvodu své pravomoci spravovat a vojensky hájit hrad s územím, udržovat patřičnou posádku a čeleď a vést celé přímé hospodářství dvora (hradu) a pak i úroční hospodářství

poddaných; za obojí odpovídali vrchnosti. Na tyto purkrabí, popřípadě přímo vrchnost se ve 14. století přenášelo vyšší soudnictví nad poddanými, ale nejobsáhlejší část činnosti purkrabích tvořilo vlastní hospodářství.

Skutečné počátky strukturované patrimoniální správy patří až pohusitské době. Od 15. století docházelo zvolna k **utužování poddanství** a nakonec k nevolnictví. Spory mezi šlechtou a městy o zběhlé poddané řešily sněmovní nálezy od roku 1437 vrácením poddaných jejich pánům, od konce 15. století se stávaly pravidlem výhostní listy. Současně byly omezovány emfyteutické podmínky, podle nichž byly odkazy a prodeje statku v poddanské držbě vázány na souhlas vrchnosti (usnesení komorního soudu roku 1512) a půjčky poddaných bez souhlasu vrchnosti limitovány výší tří kop grošů (sněmovní usnesení roku 1575). Pozůstatky rozdílu mezi emfyteutickým a českým právem byly zcela setřeny. Zákaz z roku 1402 byl opakován roku 1495 a 1508 (s uvedením i komorního soudu vedle zemského jako úřadu, kde si poddaní nesmějí stěžovat); právo domáhat se milosti u krále využívali poddaní většinou jen zřídka v souvislosti s nepokoji a povstáními.

Utužení poddanství a současně ekonomické změny v provozu zemědělských podniků druhé poloviny 15. a 16. století si vynutily kvantitativní a kvalitativní rozšíření úředního aparátu velkostatku. Namísto jediného purkrabího se na každém jednotlivém panství vytvářel správní systém, jehož základní složení se opakovalo v obdobných rysech na každém dominiu, v konkrétním složení však bylo závislé na potřebách dominia, a proto proměnlivé. Úřední aparát, soustředěný v panské kanceláři, měl v návaznosti na starší vývoj trojí funkci, která se od sklonku 15. století začala zřetelně projevovat ve své působnosti, ne však dosud ve vlastním složení aparátu. Byla to především funkce hospodářská, která tvořila největší část činnosti a zaměstnávala aparát permanentně; patřilo sem vlastní řízení a provoz veškeré zemědělské a přidružené výroby na panství, především režijní, ale i hospodářské zisky z dosud trvajícího rentovního hospodářství. Hlavně zde se ekonomická funkce patrimoniální správy úzce stýkala s jejím druhým úkolem, totiž se **soudní, policejní a správní** pravomocí v rámci panství, která se vztahovala na poddané a současně na panské úředníky a služebníky. I tato funkce zaměstnávala aparát nepřetržitě, objemem však tvořila menší část jeho činnosti. Třetí oblast tvořily **prvky přenesené veřejné správy státu**, vykonávané vrchností v okruhu jejího majetku; zaměstnávaly aparát jen nárazově při konkrétních příležitostech vybírání berní nebo verbování vojska v zájmu panovníka nebo stavů.

Základní **struktura úředního aparátu jednotlivého panství** se vyvíjela v závislosti na velikosti panství už v 15. století, v 16. století byla její podoba v zásadě hotova a vesměs aplikována na velkých dominiích, v 17. století byla už jen prohloubena a dotvořena ve speciálních odvětvích a uplatněna běžně i na všech menších panstvích.

Nejdůležitější osobou správního aparátu panství se stal **hejtman**, který v 15. století nahradil staršího purkrabího (prvně roku 1420 na rožmberských panstvích). Jeho funkce spočívala ve vrchním dozoru, prováděném stále více formou dozoru na vrchnostenskou kancelář a její úřadování, jejím prostřednictvím pak na celé hospodářství panství, a v dozoru nad poddanými ve všech záležitostech,

v kterých měla nad nimi pravomoc jejich vrchnost. Hejtman plně odpovídal majiteli panství za hospodářský provoz a užitek z panství a za veřejné záležitosti všech jeho obyvatel. Jeho pomocníkem býval **písař** (hejtmanský písař), který kromě psaní čistopisů hejtmanských písemností vyřizoval méně důležité věci v hejtmanově zastoupení a většinou pečoval i o registraturu panské kanceláře. Kromě nejčastějšího označení mohl být hejtman, tento úředník na panstvích různých majitelů, zván také úředník (*Amtmann*), správce, vrchní, ředitel, *pfleger*, v Lužici většinou hofmistr. Kolísání terminologie se zvětšovalo s příchodem pobělohorské cizí šlechty. Až při úpravě krajského zřízení v 18. století bylo zakázáno užívat titul hejtman (byl vyhrazen pro krajské hejtmany a pro vyšší armádní důstojníky) a byl úředně stanoven titul ředitel a vrchní úředník (*Direktor, Oberamtmann*).

Další důležitý úředník panství vznikl osamostatněním specializovaného písaře. Byl jím **důchodní** (*Rentschreiber*, později *Rentmeister*), vedoucí účetní agendy velkostatku. Jeho význam rostl s intenzitou hospodářství velkostatku a peněžním hospodářstvím vůbec. Důchodní vedl účetnictví vlastního velkostatku a jeho úseků i účetnictví vybraných poddanských dávek a platů. U něho se tak sbíhaly veškeré finanční zdroje panství. Důchodní disponoval hotovými penězi, měl na starosti hlavní pokladnu, rozhodoval fakticky o výdajích na provoz velkostatku a majiteli odpovídal za hotové finanční výtěžky hospodaření. Tím se jeho postavení v rámci panství stávalo leckdy vlivnějším než postavení hejtmana. V 17. století se na velkých panstvích od funkce důchodního oddělil zvláštní **kontribuční** (písař), který měl na starosti vybírání berní a s tím spojenou účetní agendu, a **sirotčí písař**, vedoucí účty sirotčích peněz.

Na většině panství byl dále zastoupen **purkrabí** (*Burggraf*), jemuž z původní široké funkce zůstala správa nemovitého majetku, zámků, dvorů atd., a především odpovědnost za hospodářství v hmotném smyslu, tedy za rostlinnou a živočišnou výrobu. Svou funkci vykonával osobním dohledem nad nižšími úředníky (písaři) a pomocným služebnictvem panství (šafáři, správci, dvorskou čeledí, případně nad specializovaným služebnictvem podle hospodářské činnosti). Z pomocných úředníků purkrabího měli větší význam dva, kteří se časem osamostatnili: **obroční**, též obilní písař (*Kornschreiber*) měl na starosti polní hospodářství včetně uskladnění a prodeje obilí a s tím spojené vedení obilních účtů; v 17. století dostal k ruce ještě **poklasného**, patřícího už mezi čeleď, ne mezi úřednictvo, který dozíral na svážení, mlácení, uskladnění a prodej obilí ve fyzickém smyslu; býval to některý z mlatců (*Oberdrescher*). **Pojezdný** zastával část agendy purkrabího spojenou s osobním dohledem při hospodaření; na některých panstvích pojezdný purkrabího nahrazoval.

Čeleď panství byla tvořena řadou specializovaných profesí; významnější místo mezi ní měl pro své obecné rozšíření vedle poklasného především **šafář**, který dohlížel na dobytek, jeho krmení a ustájení, na údržbu dvora a také na vykonávání roboty.

Rozvinuté hospodářské obory měly na panství většinou vlastního písaře a čeleď (především pivovarnictví – **sládek** – a rybnikářství – **porybný**). Zvláštní místo zaujímalo **lesní hospodářství**, podléhající jako celek hejtmanovi. Lesy sloužily

totiž především honitbě a pastvě dobytka; vlastní lesní hospodářství začíná až v 17. století, tehdy se také správa lesů vyděluje pod pravomoc zvláštního **lesního pojezdného** a až v 18. století se na velkých panstvích s rozsáhlejšími lesními komplexy vytváří zvláštní lesní úřad s vlastním personálem.

Nad strukturou patrimoniálního úřadu jednotlivého panství se od počátku 16. století začal vytvářet **centrální správní systém** dominií v těch případech, kdy vrchnost byla majitelem většího počtu prosperujících panství. Spočíval v tom, že hejtman některého panství, pak zvláštní úředník, získal nadřazené postavení nad ostatními hejtmany a vsunul se mezi ně a feudála jako osoba jemu bezprostředně odpovídající za stav a řádný chod všech jednotlivých panství po hospodářské i veřejnoprávní stránce; jemu podléhalo úřednictvo všech panství a byl vrchní odvolací instancí všech poddaných příslušného feudála. Tento systém se od počátku 16. století vytvořil na panstvích Rožmberků, kde od roku 1561 se tento zvláštní vrchní úředník nazýval už **regent**. Jemu podléhala **centrální buchhalterie** jako účetní a finančně revizní úřad nad všemi jednotlivými panstvími. (Rožmberkové měli na Krumlově i vlastní dvorské úředníky počínaje kancléřem, kteří odpovídali svými funkcemi běžné náplni dvorských úřadů vázaných na osobu a veřejné postavení feudála, ne na patrimonium.) Vedle rožmberských panství byla v 16. století centrálně spravována také panství Smiřických, kde **vrchní hejtman** byl ostatním nadřazen v hospodářských záležitostech, ale ne ve věcech veřejné správy a soudnictví, které zůstaly v konečné instanci na panstvích. K centrálně řízeným panstvím lze v 16. století počítat ještě statky české komory, kde jednotlivá panství, spravovaná hejtmany a **revizními komisaři**, podléhala centrální účtárně komory a pokladně jako pomocnému orgánu radů komory pro správu statků. Teprve v pobělohorské době se centrální řízení všech panství jediného majitele stalo běžným. Hlavním úkolem byla inspekce všech panství, dohled na účetnictví a peněžní hospodářství, prováděné ovšem již vedle přímé revize písemnou formou. Proto centrální regent (nazývaný též vrchní hejtman, inspektor, v 18. století i administrátor, vrchní ředitel, v 19. století **ústřední ředitel**) měl už vesměs pomocný orgán v ústředním úřadu, závislém svým pojmenováním na titulu centrálního úředníka.

Správní aparát panství i centrální správa sloužily (při propojení hospodářské správy dominikálu a rustikálu s veřejnou správou nejnižší instance) současně jako přímý aparát **správy nad poddanými.** Jednotliví úředníci i čeleď tu byli zapojeni různou měrou, i když při plnění poddanských povinností mohli poddaní přijít do styku s většinou z nich. Pravidelně to byl **důchodní**, kterému odevzdávali peněžní rentu, dále **purkrabí**, který při zabezpečování polních prací využíval robotních povinností poddaných; zde pak mohlo dojít ke specializaci, že při robotě podléhali poddaní konkrétně obročnímu, pojezdnému, poklasnému, šafáři, při zvláštních formách též porybnému i dalším. **Obročnímu** odevzdávali navíc obilní platy. Purkrabímu pak v zájmu zajištění platební a pracovní schopnosti poddaných příslušel i dohled nad řádným hospodařením poddaných na jejich gruntech.

Největší význam při styku s poddanými však připadl opět **hejtmanovi**, jelikož jeho centrální postavení v rámci panství mu zaručovalo pravomoc i mimo vlastní

okruh hospodářského zájmu. Hejtman byl ve stálém styku s poddanými prostřednictvím rychtářů, jejichž jmenování nebo potvrzování jménem vrchnosti mu náleželo. Každoročně navštěvoval všechny vesnice při příležitosti výročních soudů (srov. dále), vyřizoval odvolání od soudů rychtářů a stížnosti poddaných. Příslušelo mu v zastoupení vrchnosti všechno vyšší soudnictví nad poddanými. V 17. století se už pravidelně dostavovali rychtáři každý týden k hejtmanovi do panské kanceláře při tzv. úředním dnu (na Moravě nazývaném též „správa") a zde se vyřizovaly běžné záležitosti. Rychtáři tu podávali hejtmanovi zprávy o pořádku ve vsi a přijímali nařízení vrchnosti, později vyslechli vyhlášky státních úřadů. Současně byly vyřizovány i hospodářské záležitosti vrchnosti, především rozvržena robota.

Rychtář byl hlavním styčným článkem mezi vrchností a vesnickým obyvatelstvem, a tím hlavním představitelem **vesnické samosprávy.** Jeho závislé postavení dobře charakterizuje omezenou roli samosprávy vůbec. Její zárodky, vyrůstající z těchže principů jako samospráva městská, neměly nikdy možnost se vyvinout do analogicky autonomní podoby a její další omezení naopak přineslo vybudování správy patrimonií. Pod tlakem hospodaření vrchnosti zanikla až na nepatrné výjimky do šedesátých let 15. století i původní hospodářská autonomie občiny. Dědičný rychtář během husitství v Čechách vesměs zanikl, zčásti se udržel na Moravě. Místo dědičnosti úřadu s rychtou nastoupilo jmenování rychtáře vrchností na přesně vymezenou dobu, na Moravě leckdy doživotní, v Čechách často pouze roční. Časté dosazování rychtáře už samo jeho závislost zvyšovalo. Jednotlivě docházelo ovšem k opětnému vzniku dědičných rychtářů zakoupením práva pro potomky (zákupní rychtáři). Pouze ve Slezsku a Lužici se udrželi původní dědiční rychtáři (šoltysové). Především ale rychtáři ztratili po polovině 15. století všechny samostatné policejní a pořádkové úkoly a stali se i v těchto nejdrobnějších záležitostech jen výkonnými orgány vrchnosti. Ta leckdy pod jedním rychtářem spojila i několik vsí. Jeho úkolem bylo jménem a ve prospěch vrchnosti vést správu, udržovat pořádek na vsi, starat se o majetková práva vrchnosti a vykonávat její rozkazy. Postupně vzrůstala jeho kontrolní úloha (kontroloval vyseté obilí, narozená telata, ověřoval ceny ap., ovšem odpovídal za roboty a vybíral platy, které odevzdával v kanceláři), která z něho fakticky dělala spíše decentralizovaného nižšího úředníka velkostatku než zástupce poddanské vsi.

Vedle rychtářů trvala na vsích jmenování **přísežných** (šéfů, starších, konšelů), rovněž vrchností a na určitou lhůtu. Ti spolu s rychtářem soudili drobné pře, před nimi byly uzavírány vesnické kšafty a drobné majetkové záležitosti. Soudy se konaly původně třikrát, pak jen jednou ročně (**výroční soud**). Všechny závažnější záležitosti sporné (odvolání, stížnosti a žaloby na dosavadní správu) i nesporné (majetkové převody gruntů, dluhy, svatební smlouvy, sirotčí záležitosti, eventuálně správa obecního a zádušního jmění) a obnova vesnické samosprávy (včetně skládání účtů rychtářem) byly vyřizovány na shromáždění celé obce, často i několika vsí najednou, konaném jednou ročně za přítomnosti hejtmana; někdy, v 17. století už pravidelně, bývala tato shromáždění přímo spojována s rychtářskými výročními soudy. Konala se v zimním období, případně už na podzim, jelikož

se zde také odváděly poddanské dávky. Výroční soudy v této pozdní podobě svolávala vrchnost, jako jediný pozůstatek samosprávy zůstalo jejich konání přímo na vsi, jen výjimečně, u chudých míst, se i ony konaly v panské kanceláři.

Vesnická **obec** samostatnou funkci nikdy neměla; všichni obyvatelé vsi byli příležitostně svoláváni vrchností podle jejích potřeb, prakticky jen k publikování závažnějších vrchnostenských nařízení.

Pouze u některých **privilegovaných skupin** vesnického obyvatelstva lze v určitém období mluvit o skutečné samosprávě vykonávané obyvatelstvem samým. Jde tu o skupiny přímých královských nebo i vrchnostenských poddaných se speciálními, nejen zemědělskými úkoly a tyto zvláštní úkoly podmínily vesměs jejich mimořádné postavení, vztahující se především na soudnictví. U Chodů a Valachů to byla **hraniční služba**, služba **při honitbě** u obyvatel v okolí Buchlova (lovecké právo), ze specializované zemědělské výroby, z vinařství, vyrostla zvláštní **zřízení viničná**, která na Moravě byla většinou značně samostatnou součástí vrchnostenské správy, v Čechách a jednotlivě na Moravě správy městské. U všech těchto samosprávných skupin došlo v 17. století k převaze vrchnostenského vlivu nebo i k jejich přímé likvidaci.

Souviselo to se zesíleným tlakem vrchnosti na poddané po třicetileté válce, s utužením nevolnictví a s obecným rozšířením plného systému patrimoniální správy na všech dominiích. Selské nepokoje a povstání si nakonec vynutily první **zásahy státu** ve prospěch poddaných a vedly k postupnému podřizování některých aspektů patrimoniální správy dohledu státu. *Robotní patenty* z let 1680, 1717 a 1738 stanovily maximální robotu, ale nedotkly se jakéhokoliv způsobu jejího provádění nebo možnosti ochrany poddaných mimo už i ekonomicky uzavřené hranice patrimonia nebo tradiční žádosti k panovníkovi. Proto pro další vývoj zásahů státní moci do pravomoci vrchnosti měla větší význam kompetenční stanovení ochrany poddaných některými státními orgány a upřesnění instančního postupu pro stížnosti poddaných, i když jejich praktický účinek byl dlouho mizivý.

Na Moravě už od roku 1659 měl tribunál pečovat o smírné urovnání sporů mezi poddanými a vrchností; pro případ, že by se spor urovnat nepodařilo, měl ho předat zemskému soudu, který měl z úřední moci stanovit sedlákům advokáta. V Čechách to byli po velkém povstání roku 1680 krajští hejtmani, kteří měli mít napříště úlohu zprostředkovatele při stížnostech poddaných. Stejně tak i další robotní patenty byly doprovázeny ustanoveními o vyřizování stížností: roku 1717 v postupu panství - krajský úřad - místodržitelství - panovník, roku 1737/1738 byla k tomu účelu zřízena zvláštní komise. Přes svůj nepatrný praktický účinek znamenala nařízení pokrok v dosavadní praxi v tom, že tu poddaní dostávali alespoň teoretickou možnost zásahu ve svůj prospěch osobou nebo institucí stojící mimo pravomoc vrchnosti.

Vlastní **dohled** některého **státního úřadu** nad činností vrchnostenských správních orgánů začal v polovině 18. století nejprve ve třetí oblasti jejich činnosti, kde totiž patrimonia vykonávala některé funkce veřejné správy. V tuto dobu se už prosazoval názor, že tato agenda je patrimoniím jen svěřena k výkonu státem, kterému ale nad ní přísluší plný dohled. Tato „svěřená“ agenda byla i nadále

vrchnostenským aparátem vykonávána a financována, ale v plné závislosti na státu, takže vrchnostenské úřady se v tomto směru své činnosti staly nakonec jen speciálními články státních úřadů.

Šlo zde především o **kontribučenskou agendu**. Od roku 1748 měli krajští hejtmani dohlížet na vybírání berní a oddělené vedení berní agendy patrimoniálními úředníky, kteří podléhali při nesrovnalostech v účtech trestnímu postihu hejtmanů. Současně dohlíželi hejtmani na vrchnost a měli právo ji postihnout v případech přesunutí berní z dominikálu na rustikál, při zabírání rustikální půdy měli zajistit poddaným odškodnění, měli osobně vyšetřovat berní přetěžování poddaných, a dokonce celkový vztah vrchnosti k poddaným. Ojediněle býval feudál dočasně zbaven správy panství a jeho úředníci uvězněni. Protokoly z posledních vyšetřování měly být posílány královské reprezentaci, pak guberniu. Státní dohled ovšem respektoval dosud platné nevolnictví.

Stejný dohled, vykonávaný objížďkami, měli hejtmani na vztah mezi vrchností a jejím úřednictvem. **Úřednictvo** patrimonií bylo od roku 1773 podřízeno obdobnému předběžnému státnímu dozoru jako úřednictvo o něco mladších městských magistrátů. Při hospodářských společnostech museli všichni úředníci složit zkoušky odstupňované podle jejich specializace, na jejichž základě byli teprve zapsáni do matrik při společnostech vedených, a pouze zde zapsaní směli být zaměstnáni jako vrchnostenští úředníci. Podobně byli u krajských úřadů od roku 1775 zkoušeni výběrčí kontribuce.

Pronikavější změny, týkající se už i jiné než „svěřené" oblasti správy, zasáhly patrimonia v **době josefínské.** V chronologickém postupu to byl nejdříve patent o zrušení nevolnictví (1.11. 1781), který bezprostředně omezil pravomoc vrchnostenských úřadů při povolování stěhování, sňatků, odchodů na řemeslo atd., nedotkl se ale nijak podstaty feudálních vztahů, a tím ani forem vrchnostenské správy. Měl ovšem za následek postupně řadu dalších předpisů upravujících státní dozor (vykonávaný státními úřady) na vrchnost a její úředníky, které vedly až k podávání pravidelných hlášení o stavu patrimonia krajskému úřadu.

Pro správní působení patrimoniálního úřadu a naprosté rozrušení uzavřenosti dominia měly nakonec větší význam soudní a berní reformy. V dominiích probíhalo od roku 1765 (respektive na Moravě od let 1752–1754) rovněž omezování **hrdelního soudnictví**. Soudní reforma Josefova pak v letech 1783–1786 zřídila v dominiích nového úředníka – **justiciáře**. Justiciářem mohl být pouze školený právník, který složil zkoušky u apelačního soudu. Byl vrchností placen, jí jmenován i propouštěn, vrchnost směla na jeho činnost dozírat, ale ne do ní zasahovat. Soudní obvod justiciářův navíc nebyl často zcela totožný s obvodem dominia. Justiciáři tak tvořili vlastně nejnižší článek státních úřadů přímo začleněných do patrimonia. Na panstvích, kde byly v činnosti jakékoliv doly, byly navíc zřízeny substituce horního soudu (*Berggerichtssubstitution*).

Zásadní byla josefínská **berní reforma** z roku 1789, která vytvořením katastrálních obcí jako územních berních jednotek zcela pomíjela dosavadní celky dominií a kontribuční agendu z jejich pravomoci vyjímala; berně měli vybírat po obcích zvláštní kontribuční výběrčí. Reforma byla ale už k 22. březnu 1790 zrušena.

Na konci 18. století tak byla kompetence vrchnostenské správy značně omezena, respektive podřízena v důležitějších otázkách státnímu dozoru, i když se její formální struktura změnila jen málo. **Panská kancelář** jako centrum a výkonný orgán této správy se podle intenzity vlivu nebo přímého prostoupení státními orgány rozpadla - v závaznosti na stav platný od pokročilejšího 15. století - na tři celky: na **hospodářský úřad** (*Wirtschaftsamt, Ortsobrigkeit*) pro vlastní ekonomický provoz velkostatku, kde byl dozor státu jen celkový, na **soudní úřad** (*Justizamt, Ortsgericht*) pro spornou (vyřizovanou justiciářem) i nespornou agendu (vedení pozemkových knih, pozůstalostí atd.) a na **hlavní úřad** (*Oberamt, Direktorialamt*) pro přenesenou veřejnou správu politickou, kde byl dohled krajských úřadů nejintenzivnější. Patřily sem záležitosti vyhlašování zákonů, policejní, berní, kamerální, školní a studijní, církevní, kulturní, obchodní, řemeslnické, vojenské, dozor nad obecními záležitostmi, zdravotnictvím, silnicemi a nad vodními stavbami. Pro rozsáhlost svěřené politické agendy, zastoupené ale malým množstvím případů, docházelo v první polovině 19. století k tomu, že v malých dominiích nebyla vedena vůbec a byla buď celá, nebo její část přenášena na hlavní úřady blízkých velkých dominií; malá dominia pak na vedení své agendy finančně přispívala.

Zrušení poddanství, a tím i patrimonií v jejich původní, na poddanství založené podobě v roce 1848 znamenalo také konec vrchnostenské správy. Patrimonia však pokračovala ve své úřední činnosti ještě po přechodnou dobu do 1. července 1850, kdy vstoupil v platnost obecní řád, ve formálně nezměněné podobě, ale již v plné, i finanční závislosti na státu.

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Základní edicí **pramenů** je JOSEF KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1848,* AČ, XXII–XXVIV, XXIX, Praha 1905-1908, 1913.

Literatura shrnující vývoj v obecné rovině četná není: VÁCLAV ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XVI. st.*, Praha 1930, kde je kapitola věnovaná správní struktuře patrimonia; dále TÝŽ, *Vývoj patrimoniálního velkostatku a jeho správy,* Sborník přednášek proslovených na 1. sjezdu československých profesorů filozofů, filologů a historiků v Praze ze 3.-7. 4. 1929. Poněkud populárněji je zaměřena stať BEDŘICHA JENŠOVSKÉHO, *O patrimoniální správě v zemích českých,* otištěná ve sborníku O našich městech a patrimoniích, red. V. Vojtíšek, Praha 1934, s. 35-56. Jako skripta byl rozmnožen souhrn EMANUELA JANOUŠKA, *Přednášky o patrimoniální správě,* Praha 1955. Shrnující jsou rovněž stati JOSEFA HANZALA, *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. st.*, PHS 10, 1964, s. 135-147, a TÝŽ, *Patrimoniální úředníci a úřady v době předbělohorské,* SAP 19, 1969, s. 441-456. Právními okolnostmi poddanské držby půdy v hlavním období rozvoje patrimonií a jejich projevy se zabývá VLADIMÍR PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století,* Praha 1963; dále sborník *Poddanská města v systému patrimoniální správy* (Sborník příspěvků z konference v Ústí nad Orlicí 12.-13. září 1995), Ústí n. Orlicí 1996, kde jsou sledovány otázky v celkovém, regionálním i dílčím pohledu jednotli-

vých měst v 16.-19.století, dále PETR VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.-17. století*, Pardubice 2001. Nově poddanské vztahy zpracoval JIŘÍ MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách,* Praha 1993; druhá kapitola sleduje zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými. K souvislostem reforem i pokud jde o patrimoniální správu je základním dílem FRIEDRICH WALTER, *Die österreichische Zentralverwaltung, Die Zeit Maria Theresias 1740-1780 u. Die Zeit Josephs II. u. Leopolds II. (1780-1792). Die Zeit Franz II. (I.) u. Ferdinands I. (1792-1848)*, Wien 1938-1956; pro předbřeznové období RALPH MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts,* Mainz 1998 (zde zvláště kapitola „Grundherrschaft und Patrimonialverwaltung im vormärzlichen Österreich, s. 15–60).

Četné jsou stati týkající se správy jednotlivého velkostatku nebo komplexu majetku jednotlivého feudála. Z nich jen novější a rozsáhlejší práce: EVA CIRONISOVÁ, *Vývoj správy rožmberských panství ve 13.-17. st.*, SAP 34, 1981, s. 105-178, a nověji ROBERT ŠIMŮNEK, *Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých Čechách. Rožmberská doména 1418-1472*, Praha (Historický ústav) 2005; MARIE ZAORALOVÁ, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti,* SAP, 19, 1969, s. 258-304; HELENA SMÍŠKOVÁ, *Správa děčínského panství za Františka Antonína Thun-Hohensteina (1808-1844),* SAP 22, 1972, s. 356-412; PAVEL BALCÁREK, *Kancelář kardinála Ditrichštejna a správa biskupských statků před Bílou horou,* SAP 28, 1978, s. 66-126; ANTONÍN ROUBIC, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. st.,* SAP 31, 1981, s. 418-475; JAROSLAV HONC, *Organizace velkostatku Chlumec nad Cidlinou a poddanské poměry na panství Chlumeckém v letech 1547-1611*, ČNM - A 169, 2000, č.1-2, s. 21-39; JIŘÍ ZÁLOHA, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století*, Archivum Trebonense 1991, s. 71-99; TOMÁŠ KNOZ, *Správní a hospodářská reforma na náměšťském panství po roce 1628*, ČMM 40, 1998, s. 137-154. Údaje o dílčích správních liniích jsou obvykle doprovodem edice příslušných pramenů, tak například ROBERT ŠIMŮNEK, *Lesní správa na panství Choustník v polovině 15. století* (s edicí rejstříku prodeje dřeva z roku 1447), Táborský archiv 12, 2003-2004, s. 87-150.

K ústředním správám alespoň KAREL TŘÍSKA, *Vývoj černínské ústřední správy,* SAP 18, 1968, s. 363-376; JIŘÍ TYWONIAK, *Ústřední správa chotkovských velkostatků a její archiv,* SAP 23, 1973, s. 3-105.

Z novější literatury ještě uveďme pro předbělohorské období TOMÁŠ KNOZ, *K pravomoci vrchnostenské správy a poddanské samosprávy v českých zemích před Bílou horou (na základě právních normativních pramenů).* In: Historie a současnost veřejné správy. Sborník příspěvků z vědecké konference. [Uspoř.]: Petr Průcha a Karel Schelle, Brno 1993, s. 15-27. Dále sluší připomenout i případové studie jako TOMÁŠ KNOZ, *Državy Karla staršího ze Žerotína po Bílé hoře. Osoby, příběhy, struktury.* Brno, 2001; PETR KOPIČKA, *Správa velkostatku Mělník v 16. až 20. století. Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy.* Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78;. LUKÁŠ ČOUPEK, *Správa obcí velkostatku Uherské Hradiště v době předbřeznové.* Slovácko 43, 2001, s. 139-160; JINDŘICH OBRŠLÍK, *Správa a ekonomika břeclavského panství a velkostatku od 15. do poloviny 18. století,* JM 38, 2002, sv. 41, s. 39-55; TÝŽ, *Správa a ekonomika břeclavského panství a velkostatku od poloviny 18. století do roku 1848.* JM 39, 2003, sv. 42, s. 21-42. O tematice vesnické samosprávy, úlohy rychtářů a zvláště trestně-právní role vrchnostenského aparátu PAVEL HIML, *Die 'armben Leüte' und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680-1781).* Stuttgart 2003. K vrchnostenským komorám JAKUB HRDLIČKA, *Rožmberská dvorská komora v letech 1602-1611,* in: Seminář a jeho hosté. Praha 1992, s. 201-209.